

Agnieszka Przybyszewska

LIBERACKOŚĆ DZIEŁA LITERACKIEGO

LIBERACKOŚĆ DZIEŁA LITERACKIEGO

SZTUKA/MEDIA/KULTURA

seria pod redakcją Ryszarda W. Kluszczyńskiego

Dotychczas opublikowane:

PERSPEKTYWY BADAŃ NAD KULTURĄ

pod redakcją Ryszarda W. Kluszczyńskiego i Anny Zeidler-Janiszewskiej

Katarzyna Prajzner

TEKST JAKO ŚWIAT I GRA.

Modele narracyjności w kulturze współczesnej

Blanka Brzozowska

SPADKOBIERCY FLÂNEURA.

Spacer jako twórczość kulturowa - współczesne reprezentacje

Kamila Żyto

STRATEGIE LABIRYNTOWE W FILMIE FIKCJI

Dagmara Rode

POLITYKA W PIERWSZEJ OSOBIE.

Twórczość Dereka Jarmana

TRAJEKTORIE OBRAZÓW.

Strategie wizualne w sztuce współczesnej

pod redakcją Ryszarda W. Kluszczyńskiego i Dagmary Rode

PARADYGMATY WSPÓŁCZESNEGO KINA

pod redakcją Ryszarda W. Kluszczyńskiego,

Tomasza Kłyasa i Nataszy Korczarowskiej-Różyckiej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Agnieszka Przybyszewska

LIBERACKOŚĆ DZIEŁA LITERACKIEGO

Agnieszka Przybyszewska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Instytut Kultury Współczesnej, Katedra Teorii Literatury, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Ewa Szczęsna

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusława Kwiatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Grzegorz Laszuk

Książka finansowana w ramach projektu *Liberatura i liberackość* z dotacji celowej
na badania młodych naukowców i doktorantów na Wydziale Filologicznym UŁ w 2014 r.
(nr projektu B1411300000512.02)

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06705.14.0.M

Ark. wyd. 31; ark. druk. 25,875

ISBN 978-83-7969-417-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

wszystkim mniej i bardziej liberackim księgom

SPIS TREŚCI

Podziękowania	11
Wstęp	13
Nowa teoria?	13
Struktura relacji z poszukiwań liberackości	16
Zaledwie otwarta dyskusja i liberacka przyjemność tekstu.....	19

CZĘŚĆ I: DEFINIOWANIE LIBERATURY. OD LIBERATURY DO LIBERACKOŚCI

1. W poszukiwaniu teorii i definicji	23
1.1. LiBeratura – antidotum na śmierć literatury?	23
1.2. (Dziś już zdystansowany) ojciec, czyli liberatura według Zenona Fajfera	25
1.3. (Niepoważny) „przyszywany” wujek, czyli liberatura według Radosława Nowakowskiego	35
1.4. (Uczona) matka, czyli liberatura według Katarzyny Bazarnik.....	45
1.5. Raczej „liberackość” albo o medialnie uwikłanej sztuce słowa i książkowych interfejsach (hipoteza badawcza)	57
2. O szerzeniu (i odbiorze) teorii i praktyki	65
2.1. Dyskurs <i>in progress</i>	65
2.2. Naukowe rozmowy nie tylko w kuliach	67
2.3. Liberatura w Polsce i na świecie.....	69

CZĘŚĆ II: SZUKANIE LIBERATURY. LIBERACKOŚĆ MIĘDZY MEDIAMI

I LIBERATURA A LITERATURA WIZUALNA	77
1. Liberatura a poezja wizualna	77
1.1. O oczywiście (?) wizualnej liberaturze i twórczości spod znaku Mallarmégoi Apollinaire'a.....	77
1.2. Liberat Stéphane Mallarmé	80
1.3. Literatura wizualna i literatura uksiążkowiona.....	84
1.4. Dlaczego nie Apollinaire, czyli czemu liberaci nie lubią kaligramów	86
1.5. O liberaturze i konwencji z innej perspektywy, czyli o totalnej sztuce słowa w kontekście dawnej poezji wizualnej	91
1.6. Adam Nieradzki – siedemnastowieczny liberat	95
1.7. Liberatura – poezja wizualna – literatura wizualna – literatura intermedialna	99
2. Liberatura a poezja konkretna	101
2.1. Nie-konkretna kawiarnia liberacka, czyli szkic sytuacyjny zamiast wstępu	101
2.2. O tym, co kluczowe w (problematycznej) definicji poezji konkretnej	108
2.3. Redukcja <i>contra</i> rozszerzenie, czyli co liberat zrobiłby z jabłkiem	110
2.4. Znów żywe: uwolnione i uprzestrznione słowa liberatów i konkretystów	117
2.5. Liberackie <i>play-activity</i> i konkretna interaktywna ergodyczność – ciąg dalszy podobieństw teoretycznych.....	120

2.6. W walce o teorię sztuki słowa zdolną opisać zastaną rzeczywistość literacką	122
2.7. Znacząc konkretne formy (nie)książki i totalne tomy liberackie	124
2.8. Idealna literatura konkretna	126
3. Literatura a komiks	131
3.1. Podobieństwa widoczne gołym okiem	131
3.2. O opowiadaniu słowem i/czy obrazem, czyli o narracyjnych powinowactwach	133
3.3. Kolejne kwestie sporne: nobilitująca(?) pansemantyczność i (nie)szablonowy bohater elitarnej(?) literatury	135
3.4. „Myślenie stroną” i „myślenie książką”, czyli kilka słów o metakadrze	137
3.5. Na manowcach autopromocji lub o zamkniętych kręgach wtajemniczonych	138
3.6. Właściwy początek: jedność ikono-lingwistyczna <i>versus</i> pansemantyczność	140
3.7. Konwencja jedności ikono-lingwistycznej <i>versus</i> dowolność jedności pansemantycznej, czyli o poetykach normatywnych i postulatywnych lub czytelnicznych przechadzkach po (innym) lesie	146
3.8. Komiks liberacki? Literatura komiksowa? A jednak... ..	151
3.9. Różnice niewidoczne gołym okiem	155
4. Coda. „Garderoba” współczesnych opowieści	157
II. LIBERATURA A EKSPERYMENTY TYPOGRAFICZNE	161
1. Liberackie znaki, chwyt i struktury	161
1.1. Platon, Derrida (?) i Nowakowski – zamiast wstępu	161
1.2. Literatura a kategoria znaku	164
1.3. Literatura, lingwistyka i formalizm albo o lit/beraturze wskrzeszonej	171
1.4. Chwyt lit/berackie – ciąg dalszy formalistycznego wybijania z automatyzmu lektury	174
1.5. Lit/beracka narracja mówiona/zapisana	178
1.6. Lit/beracka odczuwalność formy	179
1.7. Lit/berackie miejsca wspólne, czyli o powracających reinterpretacjach	181
1.8. Strukturalizm, czyli o liberackim czytaniu de Saussure’a raz jeszcze	183
1.9. Nowe nośniki znaczeń i struktura lit/beracka	188
1.10. O płynnym przechodzeniu między funkcjami, czyli walka dominanty estetycznej z komunikacyjnością	191
1.11. Tworzywo lit/beratury: słowo zmysłowe	193
2. Literatura i awangardowa typografia na tle historii druku	195
2.1. Dwie drogi typografii	195
2.2. Przełom czy chwilowy oddech?	203
3. Literatura a koncepcja druku funkcjonalnego	209
3.1. Literatura funkcjonalna albo o równoległym projektowaniu znaczeń (czyli o nie tak prostym związku literatury z teorią druku funkcjonalnego)	209
3.2. Analogie werbalnej i wizualnej kompozycji czy drażniący czytelnika happening typograficzny?	213
3.3. Typograficzna interpretacja <i>contra</i> dzieło totalne	216
3.4. To samo?... A jednak zupełnie inaczej... ..	221
4. Literatura a typografia futurystyczna	223
4.1. Kilka wstępnych zastrzeżeń	223
4.2. Futurystyczna literackość i rewolucja typograficzna	229
4.3. Futurystyczna literackość?	234
4.4. Bliżej futurystyczno-liberackiej praktyki: tablice synoptyczne i simultaniczność literacka	240

4.5. Zniewolone słowa na wolności	244
4.6. Ku nowym – liberackim i futurystycznym – sposobom komunikacji	247
4.7. Zamiast zakończenia: liberacko-futurystyczne nic wcielone	255
5. Liberatura a typografia nowomiedialna	259
5.1. „Nowa”(?) typografia „nowej”(?) literatury	259
5.2. Bliżej praktyki: nowomiedialna opowieść słowa	267
III. LIBERATURA A KSIĄŻKA	273
1. Literatura totalna w perspektywie sztuki książki, czyli o liberaturze i (nie tylko) książce artystycznej	273
1.1. Podwójna opozycja	273
1.2. Zgodny głos sprzeciwu i dwa różne rozwiązania	274
1.3. O artystycznym i liberackim „robieniu książek”	280
1.4. Odnaleziona przestrzeń wspólna	283
1.5. Od książki artystycznej do sztuki książki	286
1.6. Od Clive’a Phillpota do Richarda Kostelanetza	288
1.7. Między sztuką, książką i literaturą	290
1.8. Redefiniujący walor liberatury	294
2. Literatura totalna w perspektywie bibliologii (i nie tylko), czyli o liberaturze i „zwykłej” książce	297
2.1. Nowe (?) kompleksowe spojrzenie na książkę	297
2.2. Redefinicja książki czy komunikacji?	300
2.3. Książkowa komunikacja	301
2.4. Propozycja Janusza Lalewicz	303
2.5. Propozycja Teodora Zbierskiego	307
2.6. Komunikacja liberacka	309
2.7. Bratnie nauki albo o noszeniu i prze-noszeniu tekstów	312
2.8. <i>Bookishness</i> , <i>technotext</i> i liberackość	316
IV. LIBERATURA A LITERATURA ELEKTRONICZNA	321
1. Od galaktyki Gutenberga ku galaktyce Turinga	321
1.1. Dziwny przypadek Mallarmégo i Joyce’a	321
1.2. Hipertekstowa dygitalna e-cyber-literatura 2.0 w dobie remediacji	325
2. Daleko czy jednak blisko? O tym, co łączy liberatów i e-literatów	333
2.1. Niemieszczące się w bibliotekach literackie dziwolagi, które trzeba czytać inaczej	333
2.2. Espen Aarseth i liberatura	335
2.3. Medialnie niema literatura czy medialnie niedowidzące analizy?	340
3. Czy (i jak) można mówić o e-liberaturze?	347
3.1. Rozgryzanie definicji – geneza problemu	347
3.2. W poszukiwaniu wirtualnych kodeksów i elektronicznej lit/berackości	350
3.3. Wątpliwość, która podważa wszystko?	352
3.4. (Jednak obecna) konkluzja	355
CZĘŚĆ III: CZYTANIE LIBERATURY. KONKLUZJE	
1. Liberatura – przekaz grafemiczny w postmedialnym świecie konwergencji	359
1.1. W dialogu z Seweryną Wysłouch i Marylą Hopfinger	359
1.2. Intermedium na tle współczesności	362
1.3. Książkowe interfejsy?	366

1.4. Inne czytanie	370
1.5. Ocalić literaturę?.....	374
1.6. Liberackość nasza współczesna albo o zwrocie interfejsologicznym w literaturo- znawstwie	378
2. Konkluzje	383
Bibliografia	391
Nota bibliograficzna	407
Spis ilustracji, wykresów i tabel.....	409
Indeks.....	411

Podziękowania

Ani książka ta, ani będąca jej podstawą rozprawa doktorska (złożona we wrześniu 2011 r. i obroniona kilka miesięcy później) nie powstałaby bez wsparcia różnych osób. Szczególne podziękowania należą się Profesorom: Grzegorzowi Gaździe oraz Ryszardowi Kluszczyńskiemu, moim promotorom i merytorycznym opiekunom, zawsze gotowym w odpowiednich momentach podsunąć ciekawe teksty do doczytania lub tupnąć nogą, aby właśnie nic już nie doczytywać, nie poprawiać i nie dopisywać. Niezmiernie wdzięczna jestem również Profesor Danucie Szajnert za jej towarzyszące mi od początku kariery akademickiej dyskusje, rozmowy i „pogróżki”, których ślad na pewno w tej książce jest widoczny. Osobne podziękowania należą się też Studentom uczestniczącym przez kilka ostatnich lat w prowadzonych przez mnie zajęciach o liberaturze, e-literaturze i zjawiskach pokrewnych, którzy nieraz z podziwu godnym zapałem angażowali się w dyskusje będące dla mnie okazją do weryfikowania wielu ze stawianych w tej książce tez.

Tekst ten nie miałby również szans powstać bez udziału Katarzyny Bazar-nik i Zenona Fajfera, którzy – choć nie zawsze się zgadzamy i mimo iż nieraz stanowczo krytykuję formułowane przez nich sądy – z ogromnym zaangażowaniem wspierali moje badania, udostępniając wiele tekstów, dbając o to, bym była na bieżąco z liberackimi nowinkami i zawsze odpowiadając (o dowolnej porze dnia i nocy) na każde moje pytanie. Osobne podziękowanie należy im się tu za napisanie *Oka-leczenia* – utworu, który stał się dla nich przyczynkiem do sformułowania teorii liberatury. W moim zaś przypadku czytelnicza przygoda z nim zaowocowała przekonaniem, że zarówno sama książka, jak i kategorie teoretycznoliterackie, których wprowadzenie postulowali jej autorzy, warte są dalszych badań.

Z pewnością nie udałooby mi się ukończyć prac bez wsparcia Najbliższych. Rodzicom i Chrzestnym dziękuję za rozbudzenie we mnie pasji badawczej (i wiary w to, że nie ma rzeczy niemożliwych), a także psychiczne i finansowe wsparcie. Tomkowi i Pepe – za niedającą się (nawet liberacko) wysłowić cierpliwość i wyrozumiałość dla każdego „jeszcze tylko...”; Przyjaciołom – za to, że byli i wspierali, niezależnie od wszystkiego.

Wszystkim tym osobom winna też jestem podziękowania za wiarę we mnie, bez której tekst ten nadal pewnie leżałby w szufladzie.

Autorka

Wstęp

*Żadnych drzwi nie znaleziono, zamiast twierdzy
zobaczyliśmy przechodnie podwórze.*

Boris Ejchenbaum¹

Nowa teoria?

Pod koniec czerwca 1999 r. Zenon Fajfer ogłosił teorię liberatury. Swoje tezy po raz pierwszy zaprezentował podczas krakowskiej Wystawy Książki Niekonwencjonalnej. Ubrane w formę manifestu (*Liberatura. Aneks do słownika terminów literackich*), 30 czerwca zostały opublikowane na łamach „Dekady Literackiej”. Od tego zdarzenia (czy dwóch, powiązanych ze sobą, wydarzeń) liczyć wypada historię liberatury określanej również (za jej twórcą) mianem literatury totalnej. Niemniej, rok 1999 jest tu tylko pozorną granicą: wyznacza moment narodzin terminu, początek towarzyszących jego doprecyzowywaniu dyskusji, staje się datą istotną dla teorii liberatury. Ona zaś sama, już od pierwszych definicji, traktowana jest jako kategoria ponadczasowa. Określa typ sztuki słowa, w obrębie którego artysta projektujący utwór literacki zastanawia się nie wyłącznie nad słowami, w jakie pragnie ująć ideę dzieła, lecz i nad owych słów kształtem, formą, materia, a także – najszerzej rzecz ujmując – i nad książką, w której będą one zamknięte. Wszystkie te elementy, w „zwykłej” literaturze najczęściej nieme i nieznaczące, dla liberata są istotne, gdyż na równi ze słowem mają współtworzyć sensy dzieła. Jednak tysiąclecia historii literatury pokazują, iż zawsze bywali artyści szukający w owych niekanonicznych przestrzeniach sposobów pogłębienia możliwości ekspresji, postrzegający za swoje tworzywo nie wyłącznie wyzute z wszelkiej materialności systemowe twory językowe. Stąd, choć rok 1999 wyznacza początek teorii liberatury, jej przykładów – jak słusznie zauważa Fajfer i wtórujący mu teoretycy i praktycy literatury totalnej – szukać można i na długo przed tą datą.

Książka, którą oddaję w ręce czytelników jest próbą przyjrzenia się tej przywołanej – liczącej nieco więcej niż dekadę i ciągle rozwijanej – teorii. Interesować będzie mnie jednak nie tylko to, czym jest liberatura, lecz i kilka dookolnych kwestii. Po pierwsze, jestem przekonana, że warto zastanowić się, czy tezy Fajfera i kontynuatorów jego myśli, mówiące o tym, że nigdy wcześniej nie zwracano uwagi na uwzględniane przez nich aspekty dzieła literackiego,

¹ Cyt. za: Stanisław Dąbrowski, *Literatura i literackość*, Kraków 1977, s. 162.

są słuszne. Czy, aby na pewno, nie podejmowano wcześniej tych tematów i w rozważaniach teoretycznych? Czy Fajferowskie próby redefinicji pojęć, takich jak forma, tworzywo literatury czy książka (które w istocie wydają się krytyką pojmowania procesu literackiej komunikacji) rzeczywiście są pierwsze? Czy może jednak liberaci wyważają przysłowiowe otwarte drzwi, próbują – jak ujmuje to Ejchenbaum – włamać się na otwarte podwórze?

Już samo zdefiniowanie przedmiotu tzw. wiedzy o literaturze, a zatem i określenie ram sztuki słowa, wymuszało namysł nad poruszonymi przez liberatów kwestiami. Przykładem tekstu ujmującego problem literackości od tej strony i śledzącego (w części przynajmniej) refleksję o (nie)wyłączności tworzywa językowego dla literatury jest choćby praca Stanisława Dąbrowskiego *Literatura i literackość* ogłoszona drukiem przecież ponad dwie dekady przed sformulowaniem teorii liberackiej i przywołująca teksty Stefanii Skwarczyńskiej publikowane więcej niż pół wieku przed manifestem Fajfera, bo już w latach trzydziestych. Jej autor wprost stwierdza, że teoria (literatury) „zatrzymała się na linii progu, który nie istnieje”². Badacz wyjaśnia, że „progiem tym jest zasada «jednotworzywowości» dzieła literackiego”³. W dalszej części wywodu powie nawet dobitniej, że owa jednotworzywowość jest „abstrakcją”⁴, a nawet „fikcją teoretyczną”⁵. Ja zaś poszukiwać będę wypowiedzi teoretyków i artystów, którzy nie tylko ową jednotworzywowość kwestionują, ale – przede wszystkim – robią to w sposób analogiczny do twórców literatury totalnej. A wielokrotnie – zgodnie z nakazami chronologii – należałoby tu mówić o wskazywaniu dawnych ujęć, do których analogiczny jest wywód liberacki.

Po drugie, interesować będzie mnie, dlaczego ów – tu, jak sądzę, można się z liberatami zgodzić – niedominujący sposób traktowania materialności, fizyczności literackich artefaktów: namysł nie tylko nad kwestią języka, lecz i kształtem tekstu, powrócił właśnie w 1999 r. Słowem – będę stawiać pytania o kondycję współczesnej sztuki, przede wszystkim sztuki słowa, by ująć teorię liberacką nie w oderwaniu od rzeczywistości, lecz w ścisłym powiązaniu z paradygmatem kultury, której stała się owocem. Można by więc powiedzieć, że traktuję teorię liberacką jako swoistą odpowiedź na postulaty i pytania Seweryny Wyslouch, która w ostatnich latach co najmniej dwukrotnie zwracała uwagę na konieczność pewnych „porządków teoretycznych”, wynikającą z nowego kształtu otaczającej nas rzeczywistości literackiej (czy ogólnie: sztuki, a wręcz – właśnie – paradygmatu kultury). W 2004 r. (podczas Zjazdu Polonistów) badaczka sugerowała, że nowa sytuacja kulturowa (zainicjowana w multimedialności) sprawia, że „niemożliwa do utrzymania wydaje się językoznawcza definicja tekstu”⁶. Zaś dwa lata później, pisząc wstępny rozdział do tomu przekładów *Ut pictura poesis* sugerowała, że aktualny stan

² *Ibidem*, s. 156.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, s. 173.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Seweryna Wyslouch, *Nowa genologia – rewizje i reinterpretacje*, [w:] *Polonistyka w przebudowie*, red. Małgorzata Czermińska i in., t. I, Kraków 2005, s. 106.

kultury (również konfiguracja medialna) owocuje nawrotem Horacjańskiego nurtu w refleksji o relacji słowa i obrazu, a także kształtowaniem tekstów, które doprasza się „nowej (alternatywnej?) teorii literatury”⁷. Sformułowanie teorii literatury traktuję jako jeden z przejawów reakcji na sytuację opisywaną (nie tylko) przez Wysłouch. Istotne jest dla mnie również to, że równoległe z teorią liberacką na świecie formułowane są i inne koncepcje odpowiadające na ten sam brak i akcentujące te same kwestie (w dalszej części wywodu jako symptomatyczne przywoływać będę ujęcia Jessiki Pressman oraz Katherine Hayles).

Po trzecie, szukać będę odpowiedzi na pytanie, czym jest liberatura. Jednak w centrum moich zainteresowań pozostanie nie tyle ona sama, lecz konstytuująca ją liberackość (co zapowiada już sam tytuł książki). Skąd takie ujęcie? Po pierwsze – liberaci (co uważam za zasadne) podkreślają, że literatura totalna jest odmianą sztuki słowa i jawnie protestują przeciw wyrzucaniu jej poza granice literatury. Stąd, z formuły „liberatura to taka literatura, która jest liberacka” wybieram właśnie liberackość jako cechę, którą należy poddać analizie. Po drugie – sędzę, iż przymiotnikowa forma terminu jest trafniejsza i – przez to – użyteczniejsza, nie zmusza nas bowiem do etykietowania ani przyjmowania czarno-białej wizji literatury. Nie jest moim celem wskazywanie palcem poszczególnych utworów i (zawłaszczające) krzyczenie „to jest liberatura!”, co nieraz zdają się czynić liberaci. Raczej zamierzam (w zamian) odpowiedzieć na pytanie, co takiego sprawia, że mogę – w mniejszym lub większym stopniu – mieć ochotę tak krzyczeć. Innymi słowy: szukać będę takich cech literatury, które prowokują do tego, by nazwać dzieło liberackim. A że w obrębie poszczególnych tekstów może być takich aspektów aktualizowanych wiele lub zaledwie jeden czy kilka – trzecią przyczyną mojego przedkładania przymiotnikowej wersji terminu nad jego rzeczownikową formułę jest właśnie możliwość stopniowania. Sędzę, że mówienie o liberaturze – etykietowanie świata dzieł literackich – prowadzi ku kłótniom o wyraźne granice pojęcia, wyklucza pograniczność, co w przypadku terminu zrodzonego niejako z istoty takiego bycia pomiędzy literaturą a innymi dziedzinami sztuki wydaje się nieco absurdalne. Rozważanie liberackiego aspektu dzieła pozwala ową cechę stopniować i tym samym stwarza wygodną sytuację dla porównywania utworów opisywanych tą kategorią. Jestem też przekonana, że wszelkie liberackie manifesty mówią w istocie o pewnych cechach, własnościach tekstów literackich, stąd zaproponowana forma terminu nie kłóci się, jak sędzę, z intencją autorów teorii. Samo zaś określenie „liberatura” (jako krótsza formuła do opisanie takich utworów literackich, które cechuje liberackość) jest – owszem – wygodne. Stąd, nie przeczę, będę się nim nierzadko posługiwać.

⁷ Seweryna Wysłouch, *Ut pictura poesis – stara formuła i nowe problemy*, [w:] *Ut pictura poesis*, red. Marek Skwara, Seweryna Wysłouch, Gdańsk 2006, s. 8.

Struktura relacji z poszukiwań liberackości

Moje poszukiwania, próby ujęcia istoty zjawiska i „przygody” z czytaniem liberatury prezentuję tu w trzech częściach: *I. Definiowanie liberatury*, *II. Szukanie liberatury* oraz *III. Czytanie liberatury*. Pierwsza z nich przynosi rekapitulację dotychczasowej refleksji liberackiej oraz własną propozycję ujęcia istoty liberackości. Referuję w niej tezy trójki artystów fundujące interesujący mnie dyskurs: Zenona Fajfera, Radosława Nowakowskiego oraz Katarzyny Bazarnik. Staram się również odpowiedzieć na pytania o dotychczasową recepcję nie tylko samej teorii literatury totalnej, ale i zjawiska. Tym samym, charakteryzuję też liberacką serię wydawniczą, wspominam o (nie tylko naukowych) dyskusjach uwzględniających zaproponowaną w 1999 r. kategorię czy przywołuję instytucje związane z promowaniem teorii i twórczości liberackiej.

Wyjaśnienia wymaga tu rama czasowa, jaką przyjmuję dla moich rozważań. Zajmując się teorią tworzoną na moich oczach, aktualizowaną, dopowiadana, korygowaną i zmienianą (zarówno w trakcie pisania rozprawy doktorskiej stanowiącej podstawę tej publikacji, jak i w czasie prac redakcyjnych nad tą książką), nieraz stawalam przed problemem niemożliwości wiecznego aktualizowania prezentowanych tu faktów. Stąd, z czasem przyjąłem, że podstawą swoich odwołań uczynię pierwszą dekadę liberacką. Ta została ukoronowana wydaniem wyboru tekstów Fajfera dotyczących zjawiska, zaś obchodom dziesięciolecia liberatury towarzyszyło również opracowanie jej kalendarium, opublikowanego na łamach jubileuszowego numeru „Ha!artu”⁸, poświęconego niemal w całości liberaturze.

Choć próbuję konsekwentnie trzymać się wyznaczonych w ten sposób granic i nie przywoływać wydarzeń późniejszych niż te uwzględnione w owym kalendarium, zdarza się, iż czynię inaczej. Powołuję się m.in. na trzy zdarzenia, które miały miejsce już w 2011 r., jestem jednak przekonana, że uwzględnienie ich w wywodzie pozwoliło dobitniej i wyraźniej powiedzieć pewne kwestie. Dotyczy to: warsztatów liberackich *Uwolnij książkę*, które odbyły się we Wrocławiu podczas Europejskiego Kongresu Kultury (9–10 września 2011 r.), późniejszego „liberackiego tournée” Fajfera i Bazarnik po USA z cyklem prelekcji i wystaw związanych m.in. z Brooklyn Book Festival (druga połowa września 2011 r.) oraz publikacji tomu pokonferencyjnego *Od liberatury do e-liberatury*, będącego pokłosiem pierwszej edycji konferencji pod takim tytułem (książka ukazała się drukiem w październiku 2011 r.).

Odwołanie się do uczestnictwa w Brooklyn Book Festival wydaje mi się istotne szczególnie dlatego, że stosunek liberatów do książki artystycznej zmieniał się w czasie, a wydarzenia z września 2011 r. pozwalają wyraźniej określić kierunek tej ewolucji. Z kolei zaistnienie liberatury w Czytelnii towa-

⁸ *Liberatura – kalendarium*, „Ha!art” 2010, nr 30, s. 28–29. Uznając, że nie ma potrzeby dublować czyjejś pracy, nie uwzględniam tu takiego kalendarium. Sądzę, że to przygotowane dla „Ha!artu” jest satysfakcjonujące, wymaga raczej wyłącznie uzupełnień o charakterze aktualizującym, dotyczących ostatnich wydarzeń. O nich piszę dalej w tekście głównym.

rzyszającej Europejskiemu Kongresowi Kultury jest faktem pomagającym dopowiedzieć kwestie związane z ideą promowania, rozpowszechniania liberatury wszędzie, gdzie się tylko da, w konsekwencji których to działań nieraz niknie, gubi się jej istota. Publikacja *Od liberatury do e-liberatury* wspomniana zostaje w przypisach rozdziału poświęconego definiowaniu liberatury. Publikowany tam szkic Bazarnik nieco się różni od wersji, którą autorka umieściła jako *codę* w redagowanym przez siebie wyborze tekstów Fajfera, wydanym na dziesięciolecie liberatury. Ponieważ artykuł ten traktuję jako zamykający pierwsze dziesięciolecie refleksji liberackiej, uznałam za istotne odnotowanie uzupełnienia, jakiego dokonała badaczka i ustosunkowanie się do niego.

Odstęp czasowy między złożeniem rozprawy doktorskiej a pracami redakcyjnymi nad tą książką z jednej strony przyniósł jeszcze kilka wydarzeń, o których warto byłoby tu choć wspomnieć (jak choćby zaistnienie teorii liberackiej na światowych konferencjach Electronic Literature Organization, publikacja *Powiek* Fajfera w szczecińskiej Formie czy pojawienie się ławeczek liberata oraz Bazarnik jako części projektu *Kody Miasta* w ramach działań związanych z przyznaniem Krakowowi tytułu Miasta Literatury UNESCO), z drugiej – przekonał mnie, że podjęta we wrześniu 2011 r. decyzja była jak najbardziej słuszną. Stąd, by nie zaciemniać wyводу i nie wprowadzać zbędnego chaosu, zdecydowałam się na jedynie niewielką aktualizację tekstu i przywołanie wyłącznie tych naprawdę najistotniejszych wydarzeń z pięciu ostatnich lat historii teorii liberackiej, gdyż – istotnie – poza przywołanymi już faktami czas miniony od 2011 r. nie przyniósł już wielkich przełomów.

Drugą, najobszerniejszą część książki stanowi zapis moich prób śledzenia liberackości. Podjęłam w niej wątki wskazywane dotychczas w rozmaitych dyskusjach dotyczących literatury totalnej. Wysłałam jednak z założenia, że owe debaty prowadziły – jak na razie – wyłącznie do (skrytykowanego już tu) wskazywania palcem na konkretne teksty czy zjawiska i dumnego orzekania „to jest liberatura!”, co miało uprawomocniać tworzoną teorię. Stąd, przede wszystkim, próbowałam podejść do przywoływanych dzieł tzw. prekursorów liberatury krytycznie i zweryfikować, czy w istocie są liberackie (uprzedzając fakty, powiem: okazało się, że nie zawsze). Konsekwencją szukania punktów zbieżnych przywołanych zjawisk, nurtów czy form i teorii liberackiej jest weryfikacja – w praktyce – sensowności zaproponowanego w pierwszej części książki ujęcia teoretycznego. Takie porównania są też nieraz okazją do wskazywania rozmaitych teorii sprzed 1999 r., które poruszają interesujące liberatów kwestie.

Moje poszukiwania skoncentrowałam w tym wypadku wokół czterech – metaforycznie ujmując – przestrzeni relacji liberatury i innych zjawisk, co znalazło swój wyraz w tytułach poszczególnych rozdziałów tej części: *Liberatura a literatura wizualna*, *Liberatura a eksperymenty typograficzne*, *Liberatura a książka* oraz *Liberatura a literatura elektroniczna*. Muszę tu wyjaśnić, czemu rozdzieliłam literaturę wizualną od eksperymentów typograficznych, wyłączając tym samym rozważania o proponowanej przez Marinettiego formie zapisu słów oraz analizy koncepcji druku funkcjonalnego z rozdziału mówiącego

o literaturze wizualnej, mimo iż oba te zjawiska są często podawane jako jej egzempli. Zgadzam się, że podział ten może wydać się problematyczny, nie do końca poprawny, kontrowersyjny. Jednak wyróżnione cztery rozdziały tej części w istocie koncentrują się również wokół czterech różnych kategorii pozwalających mówić o liberackości ((1) łączenia jakości werbalnych i wizualnych, (2) kwestii rozumienia znaku, w tym – rzeczywiście – również jego formy wizualnej, (3) książki oraz (4) intermedialności, wielomedialności i zjawisk pokrewnych). I właśnie owo, przyznaję, niewypowiedziane dodatkowe uporządkowanie zdecydowało w tym wypadku o „dziwnym” podzieleniu pomiędzy dwa rozdziały zjawisk zazwyczaj rozpatrywanych łącznie. Wpłynęło też na kolejne – zapewne również dające się postrzegać jako kontrowersyjne – przyporządkowania. Po pierwsze – rozważania o komiksie dającym się scharakteryzować jako narracja słowno-wizualna (czy słowno-obrazowa) zostały umieszczone w rozdziale dotyczącym literatury wizualnej, mimo iż nie wszyscy badacze komiks do takowej zaliczają. Po drugie – fragment dotyczący literatury na tle semiotyki, formalizmu i strukturalizmu włączyłam do części poświęconej typografii jako konieczne uzupełnienie poruszanych w tym fragmencie książki kwestii.

I tak – w części pierwszej mierzę się z mitem tego, że cała literatura wizualna jest liberacka, że każde włączenie w tekst elementów wizualnych musi już być zabiegiem o charakterze liberackim. Tym samym, w moich rozważaniach istotne staje się sfunkcjonalizowanie wizualności (i wynikającej z niej przestrzenności) samego tekstu oraz włączanie w jego obręb elementów plastycznych. Wybierając kluczowe dla tak określonej przestrzeni badawczej zagadnienia, przyglądam się w tym rozdziale relacjom: literatura–poezja wizualna, literatura–poezja konkretna (jako jej szczególna odmiana) oraz literatura–komiks.

Kolejny rozdział można potraktować jako próbę podążenia tropem wskazywanym m.in. przez Wojciecha Kalagę⁹: zwrócenia uwagi, że liberackość zaczyna się już na poziomie pojedynczej litery. Innymi słowy – przekonana, że nie wizualność decyduje o liberackości dzieła, zwracam się ku analizie sposobów zapisu tekstu, ku zagadnieniom druku i typografii, by sprawdzić, czy poszukiwana istota liberackości nie wiąże się z tą przestrzenią artystycznej kreacji. Kontekstem badawczym są tu dla mnie określane jako liberackie: typograficzne eksperymenty futurystów i koncepcja druku funkcjonalnego. Dodatkowo – zapowiadając, że poruszane kwestie będę rozwijać w dalszej części pracy – przyglądam się (poszukując liberackości) również typografii nowomedialnej.

Rozdział ten, odwołujący się w dużej mierze do pojmowania istoty znaku, staje się dla mnie też okazją do ważnych, jak sądzę, uzupełnień teoretycznych. Porównanie liberackiej teorii z przywołanymi przestrzeniami artystycznych

⁹ Por. Wojciech Kalaga, *Liberatura: słowo, ikona, przestrzeń* [wstęp], [w:] Zenon Fajfer, *Liberatura czyli literatura totalna. Teksty zebrane z lat 1999–2009*, red. Katarzyna Bazarnik, Kraków 2010, s. 9–19. Tekst ten jest skrótem artykułu *Tekst hybrydyczny. Polifonie i aporie doświadczenia wizualnego*, z tomu *Kulturowe wizualizacje doświadczenia*, red. Włodzimierz Bolecki, Adam Dziadek, Warszawa 2010.

realizacji poprzedza w tym wypadku odniesienie jej do: Desaussure'owskiego przełomu w myśleniu o znaku (i dalszych jego reperkusji), koncepcji formalizmu oraz strukturalizmu.

Kolejny rozdział przynosi perspektywę zgoła przeciwną – próbuję w nim bowiem przyrzeć się nie najniższemu poziomowi działań liberackich, lecz temu, który wydaje się najwyższym. Centrum moich zainteresowań staje się tu książka, kategoria, która w miarę rozwoju liberackiej teorii wybrzmiewała coraz silniej. Tym samym, rozważam tu stosunek liberatury zarówno do książki artystycznej, jak i do klasycznej jej odmiany. Punktem wyjścia jest przypomnienie, że liberaci oczekiwali zredefiniowania tej ostatniej, zaś kontekstem – bibliologia, w obszarze której można, jak sądzę, znaleźć i takie ujęcia książki, które nie kłócą się z wizją liberacką.

Punktem dojścia moich rozważań jest konfrontacja liberatury z literaturą elektroniczną, kwestia – podobnie jak wszystkie inne tu wymieniane – wskazywana w dyskusjach, lecz raczej niepodejmowana w naukowych analizach. Tym samym, mam również okazję przyrzeć się liberaturze w kontekście możliwości, jakie stały przed sztuką słowa w chwili, gdy wybrzmiała teoria literatury totalnej. W konsekwencji, mogę poszukać odpowiedzi na nurtujące mnie pytanie, dlaczego teoria ta sformułowana została właśnie w takim, a nie innym, momencie. W rozdziale tym skupiam się nie tylko na podobieństwach literatury totalnej i elektronicznej, lecz również kwestii tego, czy pierwsza z wymienionych może zaistnieć w świecie wirtualnym. Stąd jeden z podrozdziałów poświęcam kategorii tzw. e-liberatury.

Książkę zamykają konkluzje zebrane w swoistym zakończeniu zatytułowanym *Czytanie Liberatury. Konkluzje*, pozwalającym – jak sądzę – pokazać, czemu teoria literatury totalnej zrodziła się akurat na przełomie tysiącleci, będącym też w istocie domknięciem rozważań dotyczących relacji liberatura–literatura elektroniczna.

Zaledwie otwarta dyskusja i liberacka przyjemność tekstu

Choć tytuł niniejszej publikacji zdaje się zapowiadać zamiar powiedzenia wszystkiego, jej monograficzny charakter, kończąc książkę, jestem pewna, że wiele kwestii zostało zaledwie dotkniętych i wymaga dalszych badań oraz dopowiedzeń. Pisząc, z każdym dniem przekonywałam się, że choć teoria literatury totalnej nie ma zbyt długiej historii, ma ją z pewnością każda z teorii, a także każde ze zjawisk artystycznych, na tle których należałoby liberaturę rozpatrywać.

Inspiracją do napisania tej książki była „zwykła” fascynacja, lit/berackie zauroczenie. Impulsem do badania liberackości stała się czysta przyjemność, jaka płynęła z lektury opisywanych tą kategorią tekstów. Zaś zanurzenie się w ten obszar sztuki słowa pokazało mi, że nie wszystkie dzieła liberackie dają

taką satysfakcję. I słusznie – w istocie liberackości nie ma przecież niczego, co przesądzałoby o tym, że liberatura ma być dobrą literaturą. Choć na pewno warto pokazać, że może nią być.

Niemniej, pozostaje mi żywić nadzieję, że tak, jak dla mnie poszukiwanie kontekstów liberackich było – nazywając rzecz po imieniu – przyjemne, tak i namiastkę owej przyjemności pozostawiłam w tej publikacji. Innymi słowy, mam nadzieję, że mimo większych i mniejszych niedociągnięć, których z pewnością nie udało mi się w trakcie jej pisania uniknąć, będzie ona choć po części tak ciekawym doświadczeniem czytelnicznym dla jej odbiorców, jak były dla mnie teksty, które stały się inspiracją do jej napisania.

2. Konkluzje

Zarysowawszy tło, na jakim kształtowała się teoria liberacka, pokazawszy kolejne konteksty, które pozwalają ciekawie mówić o literaturze totalnej, muszę powrócić do pytań zadanych na początku tej książki i formułowanych tam hipotez. Czy były słuszne? Czy potwierdziły się w toku wywodu? Czy gotowa jestem sformułować inną, lepszą definicję liberatury?

Przede wszystkim – postulowałam, by pozbawić wywód Bazarnik i Fajferra zbędnych tautologii i stwierdzałam, że wyłuskując z ich teorii najważniejsze kwestie (także: odsiewając te, które nie dadzą się obronić) można spróbować ująć liberaturę jako taki rodzaj literatury, w którym jej medialność jest świadomie eksplorowana przez artystę, używana do kreowania sensów dzieła. Pokazywałam, że w gruncie rzeczy formułowane przez Bazarnik wyznaczniki liberatury dają się sprowadzić do tej właśnie jednej cechy, (potencjalnie) realizowanej na poszczególnych poziomach dzieła (od typografii po całą książkę), co sprawnie pozwoliła też ująć kategoria interfejsu, która w miarę rozwoju mojego wywodu okazywała się coraz bardziej użyteczna.

Sugerowałam również, że sam termin liberatura jest mało poręczny, jako zmuszający do spoglądania na świat literatury jako czarno-biały, jakby nie było w nim odcieni szarości. Proponowałam w zamian mówić o liberackości jako cesze, którą mogą mieć dzieła z obszaru sztuki słowa, co pozwalałoby mówić o gradacyjności tego aspektu, porównywać ze sobą różne utwory, nie wyłącznie zaś opatrywać je etykietkami. Sądzę, że obie te hipotezy potwierdziły się w toku wywodu.

Teraz dodałabym do nich trzeci postulat: by uznać, że choć liberackie bywają dzieła od antyku po współczesność, to właśnie przełom XX i XXI w., aktualny kształt kultury (z jej uwikłaniem w nowomiedialność) wykreowały nad wyraz podatny grunt, na którym liberackie ziarno mogło zostać zasiane: był to idealny moment na narodziny takiej teorii (co starałam się pokazać w ostatnich rozdziałach). Warto może oddać na chwilę głos samej Bazarnik, która w 2010 r. stwierdzała:

Wywrotowy charakter literatury polega też na tym, że pokazuje konwencje jako historyczne konstrukty, które można zmieniać, jeśli tego chcemy i uważamy za konieczne. Jako twórcy znaleźliśmy się w momencie, gdy w zasięgu naszych możliwości również społecznych, technologicznych i ekonomicznych, jest pisanie i wydawanie takich książek. Okazało się, że można je wydać, bo pojawiły się sprzyjające okoliczności i ludzie (mam na myśli wydawnictwo Korporacja Ha!art), którzy chcieli z nami współdziałać i wprowadzili te książki do obiegu⁶⁹.

⁶⁹ *Ile stron ma liberatura? Z Katarzyną Bazarnik i Zenonem Fajferem rozmawia Adam Poprawa*, „Conrad”, dodatek tematyczny do „Tygodnika Powszechnego” 2010 (z 31 października), nr 44, s. 7.

Jak pokazywałam, technologicznie – byliśmy w gruncie rzeczy przygotowani na to wcześniej, jednak liberatka ma rację w tym, że społecznie (myślę, że zgrabniej byłoby powiedzieć: kulturowo) jesteśmy na literaturę gotowi właśnie teraz. Inną sprzyjającą okolicznością jest też na pewno przygotowanie, powiedzmy, medialne: obycie z kulturą intermedialną/audiowizualną/multi-medialną.

Nie wyklucza to, oczywiście, możliwości powstawania dzieł (i teorii) tego typu wcześniej. Dlatego właśnie przyglądałam się rozmaitym obszarom sztuki słowa (i jej pograniczom) podejrzewanym o liberackość. Celem było z jednej strony zweryfikowanie tego, czy podejrzewania te słusznie się pojawiały (jak się okazało – nie w każdym wypadku), z drugiej – próba pogłębienia odpowiedzi na pytanie, czym ma być liberackość, a przynajmniej sprawdzenia, czy sugerowane przeze mnie ujęcie jest zasadne. Jeżeli twierdzę, że moje hipotezy się sprawdziły, to dlatego, że w przypadku tych obszarów, w których rzeczywiście udało się ową liberackość odkryć, okazywało się, że sedno ich pokrewieństwa z literaturą totalną tkwi w podejściu do medium literatury (w najszerszym ujęciu: do literackiej komunikacji).

Poezja wizualna bywa liberacka, gdy sensy rozpisane są w niej pomiędzy dwa rodzaje znaczących: wizualne i werbalne (gdy – jak w przypadku kaligramów – to samo znaczenie powtórzone jest dwukrotnie, liberackość jest już dyskusyjna). Poezja konkretna przypomina literaturę totalną w swoim podejściu do tworzywa, chęci wydobywania zeń „więcej”, choć odróżnia ją od literatury chęć redukcji potencji semantycznej języka. Komiks nie zdał egzaminu z liberackości, gdyż mimo że łączy w sobie dwa tworzywa, nie eksploruje w żaden sposób swej medialności, lecz wyłącznie korzysta z wypracowanego schematu. A nawet: nie tyle świadomie zeń korzysta, co nieświadomie „papuguje”.

Liberacki charakter można przypisać działaniom futurystycznym, gdyż i tam potrzeba poszerzania literackiej ekspresji wynikała z braku adekwatnych środków do wyrażenia (w skonwencjonalizowanej formie) tego, co chciałoby się przekazać. Nowa typografia miała nie tyle uatrakcyjnić teksty, co zwiększyć ich siłę wyrazu. W tym też wypadku, inaczej niż np. w druku funkcjonalnym (który egzamin z liberackości „oblał”), sposób graficznego ukształtowania tekstu był uwzględniany już na etapie tworzenia utworu i dzięki temu część znaczeń od razu wyłączała z niego (a nie słowem) była związana. Ten sam pomysł nieraz rządził u Marinettiego poziomem werbalnym i wizualnym, co pokazywałam na przykładzie stosowanych metafor; w tym wypadku eksplorowanie medialności prowadziło ku tekstom interesująco drażniącym rozmaite zmysły. Typografia nowomedialna, której omówienie zapowiadało późniejszy rozdział przywołujący literaturę elektroniczną, pozwoliła zaś pokazać, jak nowe media umożliwiają wprowadzenie do utworu nowej składni, zrównanie hierarchii elementów. Na jej przykładzie można było zobaczyć, jak pogłębić moc słowa, wykorzystując jego materię (w tym wypadku wirtualną), czy – mówiąc inaczej: korzystając z jego (nowej) medialności.

Rozważania poświęcone książce artystycznej i książce konwencjonalnej pokazały, że istota liberackiego odżegnywania się od jednej i od drugiej tkwi

tak naprawdę w tym, że żadna nie pozwala pogłębić procesu literackiej komunikacji. Pierwsza – gdyż nie o literacką komunikację jej chodzi (co, jak wskazywałam, potem liberaci zweryfikowali), druga – gdyż popada w konwencję i swój (jak nazwałam to później) interfejs czyni przezroczystym.

Ukoronowaniem tych poszukiwań było przyjrzenie się literaturze na tle nowomediów sztuki słowa. Ta perspektywa pozwoliła mi utwierdzić się jeszcze mocniej we wcześniej formułowanych tezach. Przede wszystkim dlatego, że w przestrzeni dyskusji o tym, co elektroniczne, znalazłam wiele użytecznych teorii (np. ujęcie Aarsetha czy Hayles) czy myśli, które pozwoliły wyraźniej jeszcze wypunktować istotę liberackości. Przede wszystkim zaś pomogły uargumentować, że istnieje wielowiekowa tradycja takiego eksplorowania medium, o jakim mówię, definiując literaturę i liberackość⁷⁰. U inspirującego mnie Aarsetha pozostaje ona jeszcze nienazwana, gdyż kategoria ergodyczności wydaje się przypisana do nieco innego porządku (silnie akcentuje kategorię odbiorcy, ja poszukiwałam terminu zdolnego oddać charakterystykę samego dzieła).

Tym samym, kończę moje rozważania przekonana o czterech rzeczach. Po pierwsze – zaproponowany w 1999 r. termin jest użyteczny. Pozwala ująć coś, co dotychczas trwało nienazwane: taki wymiar literackości, który łączy rozmaite (ujęte w siatkach terminologicznych) zjawiska, jak choćby futurystyczne eksperymenty z typografią, poezję wizualną Mallarmégo czy niektóre wiersze konceptualne (Nieradzki). Formułowane już w pierwszych liberackich manifestach nakazy teoretycznoliterackich porządków terminologicznych wymierzone zaś były nie tylko w rozumienie przywołanych w tych szkicach terminów (forma, książka itp.), lecz i zasadniczo w nasz sposób pojmowania całej literackiej komunikacji (opartej na technice skonwencjonalizowanego używania przezroczystego medium i przyjęciu, że jedynym tworzywem literatury jest słowo, wyzute zresztą ze swej materialności). Kreowanie literatury oznacza uważny namysł nad wszystkimi elementami tego procesu, potencjalne eksplorowanie tych z nich, które konwencjonalnie pozostają nieme. Pojęcie jest więc szerokie, zaś jednym z głównych atrybutów dzieł zaliczanych do liberackich jest to, że wymykają się przewidywalności formy, zaskakują, gdyż odrzucają skonwencjonalizowane metody literackiej komunikacji. Ucieleśniają w formie książki formułę „środek przekazu jest przekazem”. A użyteczność terminu, zwłaszcza w proponowanej tu przmiotnikowej formie, przejawia się również w tym, że pozwala on podkreślić ciągłość tradycji takiego podejścia do komunikowania się przez słowo pisane⁷¹.

⁷⁰ Dodam, że tak jak Glazier mówił o literaturze elektronicznej w kontekście awangardy, tak literatura swoje dziesiąte urodziny obchodziła na festiwalu *Ha!wangarda* (zob. też: Piotr Marecki, *Ha!wangarda*, „Ha!art” 2010, nr 30, s. 3).

⁷¹ Jeżeli po tylokróć przywoływałam tu Manovicha dobrze byłoby choć marginalnie wspomnieć i o jego szkicu *Awangarda jako software*, w którym dodaje on kolejne (do tych formułowanych przez Glaziera) argumenty na rzecz bliskości działań artystów początku XX w. i tych działających w przestrzeni nowych mediów (Lev Manovich, *Awangarda jako software*, tłum. Iwona Kurz, „Kwartalnik Filmowy” 2001, nr 35/36). Przywołanym artykułem badacz uzmysławia, jak nowe media pozwalają wcielić w życie techniki wypracowane przez awangardę: m.in. pokazując, jak www

Po drugie, jestem przekonana, że nie było lepszego momentu na narodziny takiej teorii. Współczesna literatura, zderzająca się ze sztuką niezwiązaną już z konkretnym medium, w naturalny sposób podważyła tezę, że jej literackość musi być konstytuowana przez słowo. Otoczona intermedialną codziennością w wirtualnym świecie multimedialnych artefaktów musiała się jakoś bronić, pokazać, że i ona ma coś równie ciekawego do zaoferowania. W takim kontekście literatura wydaje się sztuką słowa, która sprawnie stawia czoła opowieściom-instalacjom interaktywnym, powieściom-grom, hiperfikcjom.

Jednak pozostaje tu, oczywiście, pytanie, czy jest zatem sens taką zrodzoną w odpowiedzi na współczesność kategorię odnosić do literatury wcześniejszej, czy warto szukać liberackich sygnałów w literaturze antycznej czy barokowej? Sądzę, że nie tylko warto, ale i należy. Pozwoli to dostrzec, że owo eksperymentowanie z materią przekazu, z medialnością literackiego komunikatu nie jest możliwością, która narodziła się współcześnie. Dziś jest to tylko bardziej – w innych niż książkowe obszarach literatury – popularne, łatwiejsze do osiągnięcia. A warto też przypominać, że i przed 1999 r. niemało było dzieł, które swą eksplorującą medium formą bliskie były współczesnym elektronicznym eksperymentom ze słowem. Funkcję takiego „przypominacza” zdaje się sprawnie spełniać liberacka seria wydawnicza.

Po trzecie wreszcie, jestem przekonana (co sygnalizowałam już we wstępie), że choć w moim wywodzie pojawiło się wiele dopowiedzeń do dotychczas formułowanych uwag o literaturze, że spora część – nieraz pochopnie głoszonych – sądów została tu zweryfikowana, dyskusja nadal jest otwarta. Mimo iż tytuł tej książki sugerować może zgubną chęć powiedzenia wszystkiego – podkreślę raz jeszcze, że wiem, iż na pewno tego nie zrobiłam. Nie tylko – mówiąc najkrócej – z braku wiedzy, czasu czy możliwości, lecz przede wszystkim dlatego, iż moje rozważania poświęciłam teorii dopiero się rodzącej. Gdy pisałam pracę doktorską, która stała się podstawą niniejszej publikacji, koncepcja literatury ciągle była udoskonalana i nadal domaga się jeszcze rozmaitych „poprawek”. Nie ukrywam, że utrudniało mi to pisanie, niektóre fragmenty musiałam aktualizować z każdym kolejnym wystąpieniem Fajfera i Bazarnik. Przekonana jestem też, że nieraz – mimo usilnych starań, by tak nie było – coś, co poprawiłam w jednym miejscu, w innym pozostało bez zmian.

Kończąc pisanie mogę powiedzieć, że wiem, iż niemal każdy z rozdziałów mógłby zostać rozwinięty do rozmiarów osobnego opracowania. Mam też świadomość różnego rodzaju uproszczeń, wykluczeń, skrótów, których musiałam dokonywać. Żywię jednak nadzieję, że dzięki temu udało mi się wskazać

realizuje zaproponowany na początku XX w. proces komunikacji wizualnej czy – co w kontekście moich rozważań równie ciekawe – łącząc Nową Typografię z GUI: graficznym interfejsem użytkownika. „W najprostszym sensie – stwierdza – graficzny styl systemów Windows 2000 lub MAC OS w pełni wciela w życie tezę Tschicholda, że «istota nowej typografii to jasność»” (s. 328). Podsumowuje swoje rozważania, wypunktowując: „Krótko mówiąc, awangarda staje się oprogramowaniem (software). To twierdzenie należy rozumieć na dwa sposoby. Z jednej strony, software, kodyfikuje i naturalizuje techniki starej awangardy. Z drugiej nowe software'owe techniki pracy z mediami stanowią reprezentację nowej awangardy społeczeństwa metamedialnego” (s. 335).

interesujące perspektywy dalszych badań, uprawomocnić status liberatury, a przede wszystkim liberackości jako ich przedmiotu i dokonać rekapitulacji obecnego ich stanu (zasadniczo: rozwoju formułowanej teorii w pierwszym dziesięcioleciu od jej powstania).

Wśród zagadnień najciekawszych, których sama na pewno nie porzucę w dalszych badaniach, wymieniałabym kwestię liberatury jako książkowej odpowiedzi na „bardziej atrakcyjną” literaturę elektroniczną, na świat nie tylko hipertekstów, lecz (zwłaszcza) literackich instalacji interaktywnych, dzieł opartych na technice animacji czy strukturze gry, ogólnie: literackich projektów, które oferują nam inne, bardziej współczesne sposoby lektury, czytania wszystkimi zmysłami. W tym kontekście liberatura pokazuje, że „książkowy interfejs” nie musi być nudny, oklepany, konwencjonalny, przezroczysty ani – jednomedialny.

Niemniej, dalszych badań oczekują też inne poruszane tu kwestie – choćby relacja liberatury i futuryzmu. Ja skupiłam się na koncepcji Marinettiego, jednak do równie ciekawych wniosków mogłoby prowadzić przyjrzenie się koncepcji literatury totalnej w kontekście twórczości futurystów rosyjskich (i to nie tylko ich podejścia do typografii, ale i – tak ważnej przecież dla liberatów – samej książki).

Podobnie ma się rzecz z podejmowanymi przeze mnie wątkami teoretycznymi. Teorię liberacką od 1999 r. da się omówić w jednej książce, nawet w jednym jej rozdziale, jednak odniesienie jej do „wszystkiego, co było przed” (z zastrzeżeniem: do czego warto ją odnosić) przekracza, jak sądzę, ramy nawet niejednego opracowania. Ja wybierałam właściwie „cytaty-perelki” pokazujące, że nie tylko mówiono o tym, o czym rozprawiali liberaci, ale i w ten sam, co oni sposób. Moim celem było pokazanie, że sformułowana w 1999 r. teoria nie wspomina o problemach, z których teoria literatury nie zdaje sobie sprawy.

Odnosząc się (w rozdziale poświęconym eksperymentom typograficznym) do metodologii, dokonałam bardzo wybiórczego przeglądu stanowisk. Wybrałam takie, dzięki którym mogłam podkreślić interesujące, jak sądzę, kwestie, zarysowując tym samym horyzont dalszych poszukiwań. Z pewnością niejedynie to konteksty, do jakich można było się odwołać. Na pewno też warte rozwinięcia są kwestie teoretyczne, które sugerowałam we wstępie, przywołując Dąbrowskiego: rozważenie liberackości w stosunku do kategorii literackości.

Kończąc pracę doktorską, byłam również pewna, że nie mam żadnej gwarancji, iż miesiąc, tydzień, dzień czy nawet godzinę po jej złożeniu w świecie liberackim nie wydarzy się coś, co należało uwzględnić, lub czego przywołanie w moim wywodzie pozwoliłoby dobitniej wyrazić pewne kwestie. Ku takiej refleksji skłaniały mnie wtedy zwłaszcza wydarzenia z września 2011 r., które w ostatniej chwili zdecydowałam się w składanej w tymże miesiącu pracy przywołać, właśnie dlatego, że pozwoliły silniej wyakcentować kluczowe dla mnie problemy. Nie muszę chyba tłumaczyć, że powrót do pisanego te kilka lat temu tekstu, związany z przygotowaniem do druku niniejszej publikacji, musiał zaowocować podobnymi rozterkami. Nie wykluczyła ich nawet podkreślona

tu we wstępie decyzja o pozostawieniu toku wywodu w raczej niezmienionej formie, zaktualizowania go jedynie w rzeczywistości niezbędnych miejscach, by wybrzmieć mógł jako dokumentacja konkretnego etapu liberackiej refleksji⁷².

Sądzę jednak, że z podobnymi problemami boryka się każdy badający współczesność. Stąd wierzę, że moje obawy o zdezaktualizowanie się rozmaitych sądów tu wyrażanych są tyleż zasadne, co i zrozumiałe. Przede wszystkim jednak mam nadzieję, że tym, co udało mi się pokazać, jest rozwój teorii liberackiej w pierwszej dekadzie (czy: ewentualnie, chwilami – pierwszym piętnastoleciu) jej tworzenia. To, co w tym okresie się stało, raczej się już nie zmieni. Podobnie, jak stanowiące trzon moich rozważań porównanie różnych odmian sztuki słowa z tym, co określa się jako liberackie. Żywię przekonanie, że odnoszące się do tych kwestii wnioski, podobnie jak tezy pokazujące liberaturę na tle innych teorii (które rzekomo nie poruszały kluczowych dla teoretyków literatury totalnej kwestii), mają charakter uniwersalny. Tym samym, mam nadzieję, że – choć pozostało wiele wątków, które da się jeszcze rozwijać – naszkicowany tu obraz liberackości można, mimo wszystko, uznać za względnie kompletny.

Ostatnia, czwarta kwestia, o jakiej jestem przekonana (a byłam i zaczynając swoje badania), to fakt, że liberatura jest literaturą, że bezsprzecznie przynależy do obszaru sztuki słowa. Tym samym, powinna być poddawana lekturze (choć mówiłam tu o „innym czytaniu”) i, związanej z nią, analizie i interpretacji. Jak sugerowałam – interpretacja ta nie może być jednak „medialnie niedowidząca”. Mimo to, nie sądzę, by sam proces dochodzenia znaczeń, poszukiwania odpowiedzi na pytania o celowość zastosowania takich, a nie innych rozwiązań strukturalnych, stylistycznych, językowych (też liberackich: odnoszących się do kształtu samego tekstu, jego materialnej formy) był inny. Myślę, że trzeba w tym wypadku co najwyżej nieraz nieco uważniej czytać – w końcu twórcy literatury totalnej ważą każde słowo, a i położenie przecinka na stronie może być nie bez znaczenia. Warto także być gotowym podchwytować czasami nieco inne niż w klasycznej książce tropy interpretacyjne. Jednak wystarczy uważnie je śledzić liberacko wrażliwym okiem, a lektura będzie owocna.

By to potwierdzić, swoją rozprawę doktorską uzupełniłam przykładem takiej właśnie analizy i interpretacji dzieła liberackiego, co wydawało mi się koniecznym dopełnieniem formułowanych sądów o charakterze teoretycznym. Czytając wtedy *Oka-leczenie*, wykorzystałam warsztat filologiczny. Wyszulona na szczegóły, szukałam odpowiedzi na rodzące się w zderzeniu z tekstem pytania nie tylko w samych słowach, ale i w ich ukształtowaniu. Próbowałam odkryć, czemu myśl ubrano w formę trójksięgu, czy po co w książce pojawiają się różnego rodzaju dziwne rysunki. Pytałam o te kwestie tak samo, jakbym pytała o znaczenie zastosowanych przerzutni czy oksymoronów. Dzięki temu udało mi się dotrzeć do sensu dzieła. Bo w przypadku tego tekstu znaczenia rzeczywiście rodzą się z eksplorowania każdego wymiaru jego medium (książki, papieru, języka...).

⁷² Na szczęście, poza owymi przywołanymi wydarzeniami z 2011 r. wielkich liberackich przełomów od tego czasu nie zaobserwowałam.

Oddając w ręce czytelników tę książkę, (z żalem) rezygnuję z tego uzupełnienia. Za takim rozwiązaniem przemawiały jednak dwa silne argumenty. Po pierwsze – wspomniane analizy były już publikowane (co pozwoliło mi odsyłać do nich). Po drugie – całościowe spojrzenie na twórczość Fajfera pozwala dostrzec w niej spójną, ewoluującą opowieść o poszukiwaniu właściwej dla literackich opowieści formy, o dojrzewaniu do medium sztuki słowa. Stąd – co też już zaznaczałam – z czasem doszłam do wniosku, iż najwłaściwszym miejscem na powtórna publikację moich analiz byłaby monografia twórczości Fajfera czy duetu Zenkasi, nad którą rozpoczęłam prace⁷³.

Tu zaś muszę nadmienić, że *Oka-leczenie*, okrzyknięte liberackim wzorcem, tekst, z winy którego i na potrzeby którego (jak mówią sami autorzy) stworzono teorię liberacką, powinno być ucieleśnieniem literatury totalnej. I jest nim istotnie. Dodam, że nawet gdyby teorię tę należało stworzyć wyłącznie dla tego jednego tekstu – byłoby warto. Na szczęście jednak piszę te słowa, udowodniwszy, że tekstów liberackich (choć często – tu muszę zgodzić się z Bazarnik – liberackich w znacznie mniejszym stopniu) jest znacznie więcej.

⁷³ Na korzyść takiego rozwiązania przemawia również fakt, iż – zwłaszcza zestawione ze sobą – teksty Fajfera (czy Fajfera i Bazarnik) okazują się w różnym stopniu liberackie, czego pokazanie w interpretacjach pozwoliłoby zweryfikować większą użyteczność postulowanej przeze mnie kategorii liberackości w porównaniu z terminem liberatura.

Bibliografia

1. Opracowania dotyczące liberatury

W 2010 r. został wydany zbiór tekstów Fajfera publikowanych w latach 1999–2009 (Fajfer Zenon, *Liberatura czyli literatura totalna. Teksty zebrane z lat 1999–2009/Liberature or total literature. Collected Essays 1999–2009*, red. Katarzyna Bazarnik, Kraków 2010, oznaczane przeze mnie jako *LCLT*). Stąd, w swojej bibliografii **nie uwzględniam pierwodruków** zebranych tam esejów, ani też **nie wyszczególniam kolejnych artykułów**, podając tylko te, które we wspomnianym zbiorze nie zostały umieszczone.

Wspomniana publikacja zawiera również **pełną bibliografię liberatury** za ten okres (nie-numerowane strony), stąd nie dubluję takowej w swojej pracy, umieszczając w poniższej bibliografii jedynie pozycje bezpośrednio przywoływane w wywodzie.

A) Teksty Zenona Fajfera, Katarzyny Bazarnik i Radosława Nowakowskiego

Bazarnik K., *Chronotope in liberature*, [w:] *James Joyce and After: Writer and Time*, ed. K. Bazarnik, B. Kucala, Newcastle 2010.

Bazarnik K., *Globalne spojrzenie na „Finnegans Wake”*, [w:] *Wokół Jamesa Joyce’a: szkice monograficzne*, red. K. Bazarnik, F. Fordham, Kraków 1998.

Bazarnik K., *Introduction: Modernist Roots of Liberature*, [w:] *Incarnations of Material Textuality: From Modernism to Liberature*, ed. Katarzyna Bazarnik, Izabela Curyłło-Klag, Cambridge 2014.

Bazarnik K., *Joyce & Liberature*, Praga 2011.

Bazarnik K., *Kilka uwag o liberaturze i książce artystycznej* (2009) [maszynopis udostępniony przez autorkę].

Bazarnik K., *Krótkie wprowadzenie do liberatury*, „Er(r)go” 2003, nr 2.

Bazarnik K., *„Książka jako przedmiot” Michela Butora czyli o liberaturze przed liberaturą*, [w:] *Od Joyce’a do liberatury. Szkice o architekturze słowa*, red. K. Bazarnik, Kraków 2002.

Bazarnik K., *Liberatura czyli o powstawaniu gatunków (literackich)*, [w:] *LCLT*.

Bazarnik K., *Liberatura, czyli literatura w formie książki*, [w:] *Druga rewolucja książki*, red. V. Trella, Gdynia 2008.

Bazarnik K., *Liberatura: ikoniczne oka-leczenia literatury*, [w:] *TEKST-TURA*, red. M. Dawidek Gryglicka, Kraków 2005.

Bazarnik K., *Liberature: a New Literary Genre?*, [w:] *Insistent Image*, ed. E. Tabakowska, C. Ljungberg, O. Fisher, Amsterdam 2007.

Bazarnik K., *Materiałność jako wyznacznik gatunkowy liberatury*, [w:] *Materia sztuki*, red. M. Ostrowicki, Kraków 2010.

Bazarnik K., *„Nieszczęśni” B. S. Johnsona. Liberacka gra z przypadkiem. Słowo od tłumaczki i redaktorki serii*, [w:] B. S. Johnson, *Nieszczęśni*, tłum. K. Bazarnik, Kraków 2008.

Bazarnik K., *Popsuta przestrzeń*, „Autoportret” 2006, nr 4.

- Bazarnik K., *Some Aspects of Spatiality of the Literary Work as Exemplified by James Joyce's "Giacomo Joyce", "Ulysses" and "Finnegans Wake" (with a reference to L. Sterne, S. Mallarmé, B. S. Johnson, and R. Federman)* [rozprawa doktorska ukończona na UJ w 2006 r.]. *Od Joyce'a do liberatury. Szkice o architekturze słowa*, red. K. Bazarnik, Kraków 2002.
- Fajfer Z., *Liberatura czyli literatura totalna. Teksty zebrane z lat 1999–2009/Liberature or total literature. Collected Essays 1999–2009*, red. K. Bazarnik, Kraków 2010.
- Fajfer Z., *Liberatura – literatura przestrzeni*, „Autoportret” 4/2006.
- Fajfer Z., *Od kombinatoryki do liberatury. O nieporozumieniach związanych z tzw. „literaturą eksperymentalną”*, [w:] R. Queneau, *Sto tysięcy miliardów wierszy*, tłum. J. Gondowicz, Kraków 2008.
- Fajfer Z., *Od liberatury do tekstu niewidzialnego (autoportret z Ingardenem w tle)*, [w:] *Materia sztuki*, red. M. Ostrowicki, Kraków 2010.
- Bazarnik K., Fajfer Z., „Arw” z perspektywy liberatury (kilka słów od redaktorów serii), [w:] S. Czycz, *Arw*, oprac. D. Niedziałkowska, D. Pachocki, Kraków 2007.
- Fajfer Z., Bazarnik K., *Dwa „Rzuty kośćmi” czyli szczególna i ogólna teoria liberatury*, [w:] S. Mallarmé, *Rzut kośćmi nigdy nie znieśie przypadku*, tłum. T. Różycki, Kraków 2005.
- Fajfer Z., Bazarnik K., *Liberature*, Kraków 2005.
- Fajfer Z., Bazarnik K., *O wcześniejszych przypadkach „Rzutu kośćmi”. Nota redakcyjna*, [w:] S. Mallarmé, *Rzut kośćmi nigdy nie znieśie przypadku*, tłum. T. Różycki, Kraków 2005.
- Fajfer Z., Bazarnik K., *Perec i liberatura. Nota redaktorów serii*, [w:] G. Perec, *Życie. Instrukcja obsługi*, tłum. W. Brzozowski, Kraków 2009.
- Nowakowski R., *Dlaczego moje książki są takie jakie są*, [w:] *Od Joyce'a do liberatury. Szkice o architekturze słowa*, red. K. Bazarnik, Kraków 2002.
- Nowakowski R., *O czytaniu oczu tańczeniu*, „Ha!art” 2003, nr 2(15).
- Nowakowski R., *Pojedynek słowa z obrazem*, <http://www.liberatorium.com/teksty/pojedynek.html> [dostęp 11.05.2010].
- Nowakowski R., *Traktat kartograficzny czyli rzecz o liberaturze*, egzemplarz broszurowy numer czternaście, Bodzentyn 2002.
- Nowakowski R., *Utekstowienie znaku, uznakowienie tekstu*, [w:] *Druga rewolucja książki*, red. V. Trella, Gdynia 2008.
- Nowakowski R., *Zwodnik po Liberlandii*, „Ha!art” 2010, nr 30.

B) Inne teksty teoretyczne, wywiady, szkice

- Ankieta „*Liberatura – awangarda XXI wieku czy nowe spojrzenie na stare dzieła literackie?*”, „Ha!art” 2010, nr 30.
- Bartnicki K., *O liberaturze bez-wiednie*, „Ha!art” 2010, nr 30.
- Borowczyk J., Hoffmann K., *Wymarzona przygoda*, „Polonistyka” 2009, nr 2.
- Dumais C. A., *Would You Like to Save Your Game Now? The Replayability of Liberture*, „Systems. Journal of Transdisciplinary System Science” 2008, nr 1–2 (polski przekład ukazał się dwa lata później na łamach „Ha!artu”: C. A. Dumais, *Wielogrywalność liberatury. Czy chciałbyś zapisać stan gry?*, tłum. J. Pyra, „Ha!art” 2010, nr 30).
- Husarzewska W., *Linearna opowieść o literaturze nielinarnej [2]*, „Autoportret” 2006, nr 4.
- Ile stron ma liberatura? Z Katarzyną Bazarnik i Zenonem Fajferem rozmawia Adam Poprawa*, „Conrad”, dodatek tematyczny do „Tygodnika Powszechnego” 2010, nr 44 (z 31 października).
- Johnson B. S., *Czy tu nie za wcześnie pisać wspomnienia*, [w:] *Od Joyce'a do liberatury. Szkice o architekturze słowa*, red. K. Bazarnik, Kraków 2002.
- Kalaga W., *Liberatura: słowo, ikona, przestrzeń* [wstęp], [w:] *LCLT*.
- Kalaga W., *Tekst hybrydyczny. Polifonie i aporie doświadczenia wizualnego*, [w:] *Wizualizacja, literatura i cała reszta*, red. W. Bolecki, A. Dziadek, Warszawa 2010.

- Kołos A., *Geneza liberatury. Filozofia, estetyka i polityka pisma*, „Ha!art” 2010, nr 30.
- Kołos A., *Liberatura czyli „architektura słowa” a przestrzeń dzieła literackiego*, „Ha!art” 2009, nr 1–2 (28/27) [dodatek „Liberatura”].
- Liberatura – kalendarium*, „Ha!art” 2010, nr 30.
- Marecki P., *Ha!wanguardia*, „Ha!art” 2010, nr 30.
- Nowakowski R., *powieść w przestrzeń i... o uksiążkowieniu fabryki*, „Autoportret” 2006, nr 4.
- Pisarski M., *Kartografowie i kompilatorzy. Pół żartem, pół serio o praktyce i teorii hiperfikcji w Polsce*, [w:] *Liternet.pl*
- Przybyszewska A., *Czytać... czyli układać. Liberackie (i nie tylko) modele do składania*, „Autoportret”, nr 4/2006.
- Przybyszewska A., *Liberatura oraz E-liberatura*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich. Nowe wydanie*, red. G. Gazda, Warszawa 2012 [nowe wersje hasel].
- Przybyszewska A., *Liberatura oraz E-liberatura*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2007, nr 50.
- Rashomon do potęgi entej. O hipertekstowej i hasarapańskiej opowieści „Koniec świata według Emeryka” z Radosławem Nowakowskim rozmawia Piotr Marecki, „Ha!art” 2003, nr 2 (15), bez numeracji stron.
- Sobczyński M., *Antywzornictwo?, „2 + 3D”* 2011, nr 38.
- Zuchowski J., *James Joyce versus Koziółek Matolek albo Święty Franciszek kontra Tarzan. O związkach liberatury i sztuki komiksu*, „Ha!art” 2007, nr 27.

C) Analizy, recenzje publikacji liberackich itp.

- Cytadelski T., *Liter drżenie*, „Portret” 2004, nr 1.
- Jeżyk Ł., *Spod spodu. O „Spoglądając przez ozonową dziurę” Zenona Fajfera*, „Polonistyka” 2009, nr 2.
- Jeżyk Ł., *Widzieć – wierzyć – wiedzieć. Zenona Fajfera podejrzania i spojrzenia*, [w:] *Między językiem a wizualnością*, red. M. Bednarek, M. Junkiert, J. Klaus-Wartacz, Poznań 2008 (lub przedruk w LCLT).
- Pisarski M., *Cyfrowe kaligramy Liberlandii*, „Ha!art” 2010, nr 30.
- Pisarski M., *Podróż do wnętrza książki*, „Ha!art” 2010, nr 30.
- Przybyszewska A., *Close Reading of the Liberatic Canon: On “Oka-leczenie” by Zenon Fajfer and Katarzyna Bazarnik*, [w:] *Incarnations of Material Textuality: From Modernism to Liberation*, ed. Katarzyna Bazarnik, Izabela Curyło-Klag, Newcastle 2014.
- Przybyszewska A., *Czytające dzieci Stefana Themersona. Ku nowym (słowo-dźwięko-)obrazom literackim*, [w:] *Trajektorie obrazów. Strategie wizualne w sztuce współczesnej*, red. R. W. Kluszczyński, D. Rode, Łódź 2015.
- Przybyszewska A., *Liberacka analiza tekstu (o czytaniu „Oka-leczenia” Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik)*, [w:] *Polska literatura najnowsza – poza kanonem*, red. P. Kierzek, Łódź 2008.
- Przybyszewska A., *Liberacki kanon literatury. O czytaniu „Oka-leczenia” Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik. Podwójne zapiski z lektury dwukrotnej, czyli w dialogu z samą sobą*, „ha!art”, nr 30/2010.
- Przybyszewska A., *Porządek czy chaos, sieć czy zbieranina, logiczna konstrukcja czy zagmatwany labirynt? Na marginesie hipertekstowej powieści Radosława Nowakowskiego*, [w:] *Hiperteksty literackie. Literatura i nowe media*, red. P. Marecki, M. Pisarski, Kraków 2011.
- Przybyszewska A., *Sprzedać legendę. Jak zachwyca i rozczarowuje „Arw” Stanisława Czycza*, „TECH-STY”, nr 4/2008, <http://techsty.art.pl/magazyn4/recenzje/przybyszewska01.html>
- Przybyszewska A., *W pudełku i na wadze – o przestrzeni śmierci i przestrzeni tekstu w utworach Bryana S. Johnsona oraz Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik*, [w:] *Kulturowe obrazy śmierci: od przełomu romantycznego do dziś*, red. I. Grzelak, T. Jermalonek, Łódź 2007.
- Solski Z. W., *Tadeusz Różewicz w sieci. Od liberatury do e-dramatu*, [w:] *Od liberatury do e-literatury*, red. E. Wilk, M. Górńska-Olesińska, Opole 2011.
- Stamirowska K., *B. S. Johnson's Novels: A paradigm of Truth*, Kraków 2006.

- Szaket J., *Oczu leczenie*, „FA-art” 2002, nr 1.
 Wielogłos o książce *Oka-leczenie*, „Ha!art” 2003, nr 2.
 Zgaińska M., *Re-generacja sensów*, „Czas Kultury” 2010, nr 4.

D) Strony internetowe związane z literaturą

www.liberatura.pl
 www.liberatorium.com

2. Opracowania dotyczące literatury wizualnej

A) Opracowania o charakterze ogólnym oraz dotyczące poezji konkretnej i wizualnej

- Apollinaire G., *Dwa manifesty*, tłum. M. Żurowski, „Przegląd Humanistyczny” 1968, nr 6.
 Bocian M., *Przestrzeń w poezji konkretnej*, Bydgoszcz 1979.
 Bohn W., *Kryzys znaku*, tłum. K. Majer, „Literatura na Świecie” 2006, nr 11–12 (numer tematyczny dot. poezji konkretnej).
 Bohn W., *Modern Visual Poetry*, Newark 2001.
 Bujnowski J., *Poezja konkretna*, „Poezja” 1976, nr 6.
Corrosive Signs. Essays on Experimental Poetry (Visual, Concrete, Alternative), ed. C. Espinosa, tłum. H. Polkinhorn, Washington 1990.
 Dawidek Gryglicka M., *Historia tekstu wizualnego. Polska po 1967 roku*, Kraków 2012.
 Dawidek Gryglicka M., *Poezja konkretna Emmetta Williamsa*, „Czas Kultury” 2001, nr 4.
 Drózd S., Makarewicz Z., *Pojęciokształty. Rozbiór dramatyczny przedmiotu*, „Odra” 1968, nr 12.
 Drucker J., *The Visible Word. Experimental Typography and Modern Art, 1909–1923*, Chicago–London 1996.
 Falicki J., *Kod słowny a kod rysunkowy. Próba typologii utworów piktograficznych na przykładzie „Kaligramów” Apollinaire’a*, [w:] *Studia z literatury polskiej i obcej*, red. L. Ludorowski, Lublin 1988.
 Garbala M., *Stanisława Drózdza poezja konkretna*, „Agora” 1968, nr 20.
 Gazda G., *Poezja konkretna a problemy awangardy*, [w:] *The Structure and Semantics of Literary Text*, red. M. Péter, Budapest 1977.
 Hejmej A., *Literatura intermedialna*, [w:] *Wizualizacja, literatura i cała reszta*, red. W. Bolecki, A. Dziadek, Warszawa 2011.
 Hejmej A., *Komparatystyka. Studia literackie – studia kulturowe*, Kraków 2013.
 Higgins D., *Pattern Poetry. Guide to Unknown Literature*, New York 1987.
 Higgins D., *Strategia poezji wizualnej: trzy aspekty*, tłum. K. Brzeziński, [w:] idem, *Nowoczesność od czasu postmodernizmu oraz inne eseje*, oprac. P. Rypson, tłum. M. Giżycki i in., Gdańsk 2000.
 Hopfinger M., *W laboratorium sztuki XX wieku. O roli słowa i obrazu*, Warszawa 1993.
 Inny rodzaj kontaktu. Z prof. Mary Ellen Solt rozmawia Marek Hołyński, „Nowy Wyrz” 1977, nr 10.
 Jarniewicz J., *Tłumacze na urlop!*, „Literatura na Świecie” 2006, nr 11–12 (numer tematyczny dot. poezji konkretnej).
 Kwiatkowski J., *Wstęp*, [w:] G. Apollinaire, *Wybór poezji*, Wrocław 1975.
 Lessing G. E., *Laokoon, czyli o granicach malarstwa i poezji*, tłum. H. Zymon-Dębicki, [w:] idem, *Dzieła wybrane*, t. III, Warszawa 1959.

- Łubowicz E., *Rzeczywistość jest tekstem. O poezji konkretnej Stanisława Dróżdża*, „Odra” 1999, nr 7–8.
- Mallarmé S., *Wariacje na pewien temat* [fragment zatytułowany: *Książka, narzędziem duchowym*], tłum. E. D. Żółkiewska, [w:] S. Mallarmé, *Wybór poezji*, red. A. Ważyk, Warszawa 1980.
- Markiewicz H., *Obrazowość a ikoniczność literatury*, [w:] idem, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1984.
- Markowski M. P., *Nicość i czcionka. Wprowadzenie do lektury „Rzutu kośćmi” Stephane’a Mallarmé*, [w:] S. Mallarmé, *Rzut kośćmi nigdy nie zniesie przypadku*, tłum. T. Różycki, Kraków 2005.
- Maziarczyk G., *The Novel as Book. Textual Materiality in Contemporary Fiction in English*, Lublin 2013.
- Olczyk J., „*Księga jest więc jak bóg: konieczna, obecna, nieistniejąca. O nieukończonym dziele Stéphane’a Mallarmégo*, „Autoportret” 2006, nr 4.
- Pogonowski W., *Poezja konkretna – kształtowanie się ruchu artystycznego*, Bydgoszcz 1979.
- Pressman J., *The Aesthetic of Bookishness in Twenty-First-Century Literature*, „Michigan Quarterly Review”, fall 2009.
- Pressman J., *CODA – Rereading: Digital Modernism in Print*, Mark Z. Danielewski’s “Only Revolutions”, [w:] eadem, *Digital Modernism. Making It New in New Media*, New York 2014.
- Przybyszewska A., *NIE-KONKRETNA KAWIARIA LIBERACKA. Na marginesie kilku nieodbytych rozmów liberatów i konkretystów*, „ARTERIE”, nr 3 (9)/2010.
- Rozmowy o sztuce (VIII). Ze Stanisławem Dróżdżem rozmawia Jaromir Jedliński*, „Odra” 1999, nr 7–8.
- Rypson P., *Książki i strony. Polska książka awangardowa i artystyczna 1919–1992*, Warszawa 1992.
- Rypson P., *Obraz słowa. Historia poezji wizualnej*, Warszawa 1989.
- Rypson P., *Piramidy–słońca–labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2002.
- Sadowski W., *Tekst graficzny Białoszewskiego*, Warszawa 1999.
- Sadowski W., *Wiersz wolny jako tekst graficzny*, Kraków 2004.
- Ślawek T., *Miedzy literami. Szkice o poezji konkretnej*, Wrocław 1989.
- Solt M. E., *Concret Poetry. A world view*, London 1971.
- Solt M. E., *poezja konkretna*, „Nowy Wyraz” 1977, nr 10.
- Śniecikowska B., *Słowo–obraz–dźwięk. Literatura i sztuki wizualne w koncepcjach polskiej awangardy 1918–1939*, Kraków 2005.
- Trznadel J., *Wszystko jest proste (nad poematem Mallarmégo: „Rzut kości nigdy nie obali przypadku”)*, [w:] idem, *Płomień obdarzony rozumem. Poezja w poezji i poza poezją. Eseje*, Warszawa 1978.
- Ważyk A., *Przedmowa*, [w:] S. Mallarmé, *Wybór poezji*, red. Adam Ważyk, Warszawa 1980.
- Webster M., *Reading Visual Poetry after Futurism. Marinetti, Apollinaire, Schwitters, Cummings*, New York 1995.
- Wiercińska J., *Sztuka i obraz*, Warszawa 1986.
- Wilczek P., *Funkcje wierszy wizualnych w utworze Adama Nieradźkiego „Kirys Hartowny starożytnego żołnierza”*, [w:] *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ocieczek, Katowice 1990.
- Wysłouch S., *Literatura a sztuki wizualne*, Warszawa 1994.
- Wysłouch S., *Rewolucja Lessingowska*, [w:] eadem, *Literatura a sztuki wizualne*, Warszawa 1994.
- Wysłouch S., *Ut pictura poesis – stara formuła i nowe problemy*, [w:] *Ut pictura poesis*, red. M. Skwara, S. Wysłouch, Gdańsk 2006.

Strony internetowe

http://www.ubu.com/historical/decampos_a/hearthead.html [dostęp 11.01.2011].

B) Opracowania dotyczące komiksu

- Birek W., *Główne problemy teorii komiksu*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. S. Uliasza, Rzeszów 2004.
- Duncan R., Smith M. J., *The Power of Comics. History, Form & Culture*, New York 2009.
- Dunin J., *Prolegomena do „komiksologii”*, „Literatura Ludowa” 1972, nr 6.
- Gulda P., [recenzja komiksu *Berlin – miasto gniewu*], „Co jest grane”, weekendowy dodatek do „Gazety Wyborczej” (Łódź), 26 sierpnia–1 września 2011.
- Janiak-Staszek A., *Recenzja tomu „Antologii referatów 10. Sympozjum Komiksologicznego”*, [w:] *Komiks a komiksologia. Ku rozpoznaniu i charakterystyce wzajemnych relacji między gatunkiem a jego teorią*, red. K. Skrzypczyk, Łódź 2010.
- Jastrzębski J., *Komiks i stereotypy*, [w:] idem, *Czas relaksu. O literaturze masowej i jej okolicach*, Wrocław 1982.
- Kurc B., *Komiks – opowiadanie obrazem*, Łódź 2003.
- McCloud S., *Understanding Comics. The Invisible Art*, New York 1993.
- Przybylski R. K., *Słowo i obraz w komiksie*, [w:] *Pogranicza i korespondencje sztuk*, red. T. Cieślowska, J. Sławiński, Wrocław 1980.
- Przybylski R. K., *Świat komiksu*, „Sztuka” 1978, nr 2.
- Skarżyński J., *Komiks (Comic strip)*, „Projekt” 1985, nr 6.
- Smoldern T., *Komiks i prawa półkula*, tłum. K. Uchańska, „Komiks–Fantastyka” 1989, nr 2.
- Szwabowicz M., *Po co nam Superman? Rozmyślenia o komiksie*, [internetowa publikacja pracy licencjackiej z 2005 roku], <http://www.zeszytykomiksowe.org/skladnica/szwabowicz2005.pdf> [dostęp 25.08.2011].
- Szyłak J., *Komiks w kulturze ikonicznej XX wieku*, Gdańsk 1999.
- Szyłak J., *Komiks*, Kraków 2000.
- Szyłak J., *Komiks: świat przerysowany*, Gdańsk 1998.
- Szyłak J., *Poetyka komiksu. Warstwa ikoniczna i językowa*, Gdańsk 2000.
- Toeplitz K. T., *Sztuka komiksu. Próba definicji nowego gatunku artystycznego*, Warszawa 1985.
- Wróblewski M., *Komiks w perspektywie literaturoznawstwa. Projekt komiksologii w dobie kryzysu genologii esencjalnej*, [w:] *Komiks a komiksologia. Ku rozpoznaniu i charakterystyce wzajemnych relacji między gatunkiem a jego teorią*, red. K. Skrzypczyk, Łódź 2010.
- Wyrzykowski R., *Internetowość komiksu internetowego*, http://esensja.pl/magazyn/2007/08/iso/09_30.html [dostęp 20.07.2011].

3. Opracowania dotyczące historii książki i druku, typografii oraz książki artystycznej (pozycje dotychczas nieprzywoływane)

- Baines P., Haslam A., *Pismo i typografia*, tłum. D. Dziewońska, Warszawa 2010.
- Biełkowska B., Maruszczak E., *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
- Carrión U., *Nowa sztuka robienia książek. Z wystawy w Galerii „Remont”*, „Linia. Jednodniówka warszawskiego środowiska studenckiego”, luty–marzec 1977.
- Chappell D., *Typologising the artist's book*, „Art Libraries Journal” 2003, no 4 (szkic dostępny jest również pod adresem: http://www.arts.ucsb.edu/faculty/reese/artist%20books/chappell_ty-pologising.pdf [dostęp 18.09.2011]).
- Chwałowski R., *Typografia typowej książki*, Gliwice 2002.
- Corti M., *Literatura i komunikacja*, tłum. J. Ugniewska, „Teksty” 1980, nr 1.
- Cybulski R., *Książka współczesna. Wydawcy – rynek – odbiorcy*, Warszawa 1986.
- Czerwiński M., *System książki*, Warszawa 1976.
- Dahl S., *Dzieje książki*, red. B. Kocowski, tłum. E. Garbacik, T. Zapiór, H. Devechy, Wrocław 1965.

- Dodd R., *From Gutenberg to Open Type. An illustrated history of type from the earliest letterforms to the latest digital fonts*, Cambridge 2006.
- Drucker J., *Figuring the Word: Essays on Books, Writing and Visual Poetics*, New York 1998.
- Drucker J., *The Century of Artists' Books*, New York 2004.
- Drucker J., *The Visible Word. Experimental Typography and Modern Art, 1909–1923*, Chicago–London 1996.
- Druga rewolucja książki*, red. V. Trella, Gdynia 2008.
- Dunin J., *Książka na miarę człowieka*, Łódź 1989.
- Duninowicz C. i J., *Philobiblon polski*, Wrocław 1983.
- Dutko M., *Typografia Internetu – problemy badawcze*, [w:] *Oblicza kultury książki. Prace i studia z bibliologii i informacji naukowej*, red. M. Komza, K. Migoń, M. Skalska-Zlat, A. Żbikowska-Migoń, Wrocław 2005.
- Escarpit R., *Rewolucja książki*, Warszawa 1969.
- Głombiowski K., *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980.
- Głombiowski K., *O dwóch tendencjach badań bibliologicznych*, „Studia o Książce” 1981, t. 11.
- Jakubowicz R., *Sztuka książki. Odsłona trzecia*, „Exit” 2000, nr 4, s. 2352–2357, dostępny również na stronie: http://free.art.pl/wilmanski/teksty/5_pl.htm [dostęp 26.09.2011].
- Klossowski A., *Ze spotkania z Umberto Eco*, [w:] *Sztuka książki. Współczesna polska sztuka książki. Książka artystyczna (katalog, edycja VI)*, Warszawa 2000.
- Komza M., *Muzea sztuki książki*, [w:] *Sztuka książki. Historia – teoria – praktyka*, red. eadem, Wrocław 2003.
- Kostelanetz R., *Book art*, <http://www.richardkostelanetz.com/examples/bookart2.html> [dostęp 20.11.2011].
- Lachow W. N., *Szkice z teorii sztuki książki*, tłum. B. Chrzanowska-Sokołowska, K. Gieda, M. Komza, G. Talar, Wrocław 1978.
- Ladorucki J., *Pozostawałem w kregu książki... Rozmowy z profesorem Januszem Duninem o bibliologii, medioznawstwie i zwyczajnym życiu*, Łódź 2007.
- Lalewicz J., *Książka*, [w:] idem, *Komunikacja językowa i literatura*, Wrocław 1975.
- Lewis J., Weyers A., *ActiveText: A Method for Creating Dynamic and Interactive Texts*, [w:] *Symposium in User Interface Software and Technology Proceeding in the 12th annual ACM symposium on User interface software and technology*, Asheville 1999.
- McGann J. J., *The Textual Condition*, Princeton 1991.
- Migoń K., *Nauka o książce wśród innych nauk społecznych*, Wrocław 1976.
- Migoń K., *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984.
- Migoń K., *Z dziejów nauki o książce*, Wrocław 1979.
- Muszkowski J., *Życie książki*, wyd. 2 rozszerzone, Warszawa 1951.
- Nauka o książce. Antologia tekstów*, red. D. Kuźmina, M. Tobera, Warszawa 2006.
- Olszewska A., *Książka konwencjonalna i książka artystyczna*, „Plastyka i Wychowanie” 1999, nr 5.
- Phillpot C., *Artists' Booklets*, „Printed Matter” Catalog 1986/1987; [<http://www.printedmatter.org/researchroom/essays/booklets.cfm>] (dostęp 28.08.2011).
- Phillpot Cl., *Books book objects bookworks artists' books*, „Artforum” 1982, nr 9.
- Piwożński J., *Johannes Gutenberg i początki ery druku*, Warszawa 2002.
- Rypson P., *Sztuka książki*, http://free.art.pl/wilmanski/teksty/17_pl.htm [dostęp 20.08.2011].
- Small D., *Navigating large bodies of text*, <http://research.ibm.com/journal/sj/353/sectiond/small.txt> [dostęp 20.10.2007].
- Sowiński J., *Typografia polskiej awangardy*, „Studia o Książce” 1989, nr 18.
- Świderkówna A., Nowicka M., *Książka się rozwija*, Wrocław 2008.
- Warde B., *Kryształowy kielich, czyli druk powinien być niewidoczny*, tłum. D. Dziewońska, [w:] *Widzieć. Wiedzieć. Wybór najważniejszych tekstów o dizajnie*, red. P. Dębrowski, J. Mrowczyk, Kraków 2011.
- Wong Y. Y., *Temporal Typography. A Proposal to Enrich Written Expression*, [w:] *Conference companion on Human factor in computing systems: common ground*, Vancouver 1996.
- Zbierski T., *Semiotyka książki*, Wrocław 1978.

A) Opracowania dotyczące druku funkcjonalnego (pozycje dotychczas nieprzywoływane)

- Kwiatkowski J., *Świat poetycki Juliana Przybosia*, Warszawa 1972.
- Lewandowska B., *U źródeł grafiki funkcjonalnej w Polsce*, [w:] *Ze studiów nad genezą plastyki nowoczesnej w Polsce*, red. J. Starzyński, Wrocław 1966.
- Listy Władysława Strzemińskiego do Juliana Przybosia z lat 1929–1933, „Rocznik Historii Sztuki” 1973, t. IX.
- Strzemiński W., *Druk funkcjonalny*, [w:] idem, *Wybór pism estetycznych*, Kraków 2006.
- Tschichold J., *Druk nowoczesny*, tłum. A. Frank, red. W. Strzemiński, Łódź 1938.
- Tschichold J., *Nowe drukarstwo*, „Europa”, nr 9 [6], czerwiec 1930.
- Turowski A., *Komentarz do korespondencji Władysława Strzemińskiego*, „Rocznik Historii Sztuki” 1973, t. IX.
- Turowski A., *Konstruktywistyczna typografia Władysława Strzemińskiego*, „Projekt” 1971, nr 4.
- Urbaniak I., *Analiza zgodności znaczeniowo-graficznej „Sponad” Juliana Przybosia w opracowaniu typograficznym Władysława Strzemińskiego*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1982, R. XXXVI, 5.

B) Opracowania dotyczące futuryzmu (pozycje dotychczas nieprzywoływane)

Przywoływane w książce teksty Marinettiego (manifesty w różnych tłumaczeniach oraz teksty artystyczne):

- Marinetti F. T., *Akt założycielski i manifest futuryzmu* (1909), tłum. M. Czerwiński, [w:] *Artyści o sztuce. Od van Gogha do Picassa*, wybór i oprac. E. Grabska, H. Morawska, Warszawa 1969.
- Marinetti F. T., *Technical Manifesto of Futurist Literature*, tłum. R. W. Flint, [w:] idem, *Selected Writings*, tłum. R. W. Flint, A. A. Coppotelli, red. R. W. Flint, London 1972, a także Marinetti F. T., *Manifesto tecnico della Letteratura futurista oraz Supplemento al Manifesto tecnico della Letteratura futurista*, [w:] idem, *Zang tumb tumb*, Milano 1914.
- Marinetti F. T., *Destruction of syntax – Imagination without Strings – words-in-freedom* (1913), tłum. R. W. Flint, [w:] *The Book of the Book. Some Works & Projections about the Book & Writing*, ed. J. Rothenberg, S. Clay, New York 2000, a także Marinetti F. T., *Distruzione della sintassi. Immaginazione senza fili. Parole in libertà*, [w:] idem, *Zang tumb tumb*, Milano 1914.
- Marinetti F. T., *Geometrical and Mechanical Splendor and the Numerical Sensibility*, tłum. R. W. Flint, [w:] idem, *Selected Writings*, tłum. R. W. Flint, A. A. Coppotelli, red. R. W. Flint, London 1972.
- Marinetti F. T., *Tactilism*, [w:] idem, *Selected Writings*, tłum. R. W. Flint, A. A. Coppotelli, red. R. W. Flint, London 1972.
- Marinetti F. T., *Les mots en liberté futuristes*, Milano 1919.
- Marinetti F. T., *Zang tumb tumb*, Milano 1914.

Inne cytowane i przywoływane opracowania i utwory:

- Antologia polskiego futuryzmu i Nowej Sztuki*, oprac. Z. Jarosiński, Wrocław 1978.
- Balcerzan E., *Wstęp*, [w:] B. Jasieński, *Utwory poetyckie, manifesty, szkice*, Kraków 1972.
- Baluch A., *Wizualność poezji Tytusa Czyżewskiego*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1986, z. 101 (*Prace historycznoliterackie X*).
- Bartram A., *Futurist Typography and the Liberated Text*, London 2005.
- Baumgarth C., *Futurizm*, tłum. J. Tasarski, Warszawa 1987.

- Beauduin N., *O potrzebie nowej techniki poetyckiej. Poemat synoptyczny, wieloplanowy* [nie podano tłumacza], „Zwrotnica” 1923, nr 4.
- Burek T., *Futuryzm*, [w:] *Lektury i problemy*, wyb. i oprac. J. Maciejewski, Warszawa 1976.
- Chora fontanna (wiersze futurystów włoskich), przekład i esej wstępny J. Kurek, Kraków 1977.
- Futuryzm i jego warianty w literaturze europejskiej*, red. J. Heistein, Wrocław 1977.
- Gazda G., *O gatunkach polskiej poezji futurystycznej*, Warszawa 1972 (odbitka autorska z tomu 4 *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 4*).
- Gazda G., *Futuryzm w Polsce*, Wrocław 1974.
- Heistein J., *Wprowadzenie do literaturoznawstwa porównawczego. Literatura awangardowa w świetle badań porównawczych*, Wrocław 1990.
- Hutnikiewicz A., *Od czystej formy do literatury faktu. Główne teorie i programy literackie XX stulecie*, Warszawa 1974.
- International Futurism In Arts and Literature*, ed. G. Berghaus, Berlin–New York 2000.
- Jasiński B., *But w butonierce. Stron dziewięćdziesiąt sześć*, Warszawa 1921.
- Jasiński B., *Morze*, „Zwrotnica” 1923, nr 4.
- Kralowa H., *Poezja w początku XX stulecia*, [w:] *Historia literatury włoskiej*, red. H. Kralowa, P. Salwa, J. Ugniewska, K. Żaboklicki, t. II, Warszawa 2002.
- Kralowa H., *Zmierzch i maszyna. Poezja początku XX stulecia*, [w:] *Historia literatury włoskiej XX wieku*, red. J. Ugniewska, Warszawa 2001.
- Majerski P., *Anarchia i formuły. Problemy twórczości poetyckiej Anatola Sterna*, Katowice 2001.
- Majerski P., *Odmiany awangardy*, Katowice 2001.
- Miczka T., *Czas przyszły niedokonany. O włoskiej sztuce futurystycznej*, Katowice 1994.
- Nieuważny F., *Futuryzm*, [w:] *Literatura rosyjska*, t. II, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1971.
- Palazzeschi A., *La passeggiata*, [w:] idem, *Poesie 1904–1914*, Firenze 1925.
- Peiper T., *Futuryzm (analiza i krytyka)*, „Zwrotnica” 1923, nr 6.
- Perloff M., *The Futurist Moment. Avant-Garde, Avant Guerre, and the Language of Ruptures*, Chicago 1986.
- Sławiński J., *Koncepcja języka poetyckiego awangardy krakowskiej*, Kraków 1998.
- Strzemiński W., *Sztuka nowoczesna w Polsce*, [w:] idem, *Wybór pism estetycznych*, red. G. Sztański, Kraków 2006.
- Śniecikowska B., „Nuż w uhu”? *Koncepcje dźwięku w poezji polskiego futuryzmu*, Wrocław 2008.
- Tarnogórska M., *Formuła symultaniczna. O poemacie futurystycznym*, [w:] eadem, *Poemat międzywojenny. Studium z poetyki historycznej gatunku*, Wrocław 1997.
- Ula Pawlicka o adaptacji „Marszu” Jasińskiego wg grupy Twożywo, http://www.techsty.art.pl/magazyn/magazyn7/rec/marsz_jasienskigo.html [dostęp 29.09.2011].
- Zaworska H., *Futurystyczne koncepcje sztuki dla mas*, „Pamiętnik Literacki” 1967, nr 3.

4. Opracowania dotyczące intermedialności, audiowizualności, nowych mediów i literatury elektronicznej (pozycje dotychczas nieprzywoływane)

- Aarseth E. J., *Cybertext. Perspectives on Ergodic Literature*, Baltimore–London 1997.
- Adamiec M., *Dzieło literackie w Sieci. Pomysły, hipotezy i interpretacje z pogranicza wiedzy o literaturze, kultury masowej i współczesnych technologii*, Gdańsk 2004.
- Analizing Digital Fiction*, red. A. Bell, A. Ensslin, H. K. Rustad, New York–London 2014.
- Ankudowicz J., Straus G., *Książki i ludzie na przełomie stuleci (więcej pytań niż odpowiedzi)*, [w:] *Kultura i sztuka w progu XXI wieku*, red. S. Krzemień-Ojak [i in.], Białystok 1997.
- Bardziej epicki od Fecebooka. O Liter necie.pl rozmowa pączkująca*, „Techsty” 2011, nr 7 (http://www.techsty.art.pl/magazyn/magazyn7/wywiad_z_leszkim_onakiem.html [dostęp 30.09.2011]).

- Bodzioch-Bryła B., *Ku ciału post-ludzkiemu... poezja polska po 1989 roku wobec nowych mediów i nowej rzeczywistości*, Kraków 2006.
- Bolter D. J., *Człowiek Turinga: kultura Zachodu w wieku komputera*, tłum. T. Goban-Klas, Warszawa 1990.
- Bolter J. D., *Writing Space. Computers, Hypertext, and the Remediation of Print*, wyd. 2, Mahwah 2001.
- Branny E., *O związkach poezji wizualnej i hipertekstu. Rozważania w świetle „The Aesthetics of Visual Poetry 1914–1928” Williarda Bohna*, „Techsty”, nr 5/2008, <http://techsty.art.pl/magazyn/magazyn5/artykuly/branny01.html> [dostęp 20.07.2009].
- Branny-Jankowska E., *Impresje z e-poetry 2009*, „Techsty” 2009, nr 6, <http://techsty.art.pl/magazyn/magazyn6/e-poetry01.html> [dostęp 30.09.2011].
- Branny-Jankowska E., *Obietnice poezji elektronicznej*, „Dekada Literacka” 2010, nr 1–2.
- Chmielecki K., *Estetyka intermedialności*, Kraków 2008.
- Chmielecki K., *Od estetyki intermedialności do estetyki transmedialności. Perspektywy refleksji nad sztuką w kontekście problematyki konwergencji mediów i transgresji kulturowej*, [w:] *Sztuki w przestrzeni transmedialnej*, red. T. Załuski, Łódź 2010.
- Chymkowski R., *Literatura na morzu i w sieci, czyli kim chce być czytelnik e-książek*, [w:] *Liternet. literatura i internet*, red. Piotr Marecki, Kraków 2002, s. 81.
- Ekrany piśmienności. O przyjemnościach tekstu w epoce nowych mediów*, red. A. Gwóźdź, Warszawa 2008.
- Emerson L., *Reading Writing Interfaces. From the Digital to the Bookbound*, Minneapolis–London 2014.
- e-polonistyka*, red. A. Dziak, S. J. Żurek, Lublin 2009.
- e-polonistyka 2*, red. A. Dziak, S. J. Żurek, Lublin 2011.
- Eskelinen M., *Teoria cybertekstu a badania literackie. Podręcznik użytkownika*, tłum. D. Sikora, G. Mielcarek, „Techsty” 2006, nr 2, http://www.techsty.art.pl/magazyn2/artykuly/eskelinen_cybertekst5.html [dostęp 20.11.2009].
- Eskelinen M., *The Challenge of Cybertext Theory and Ludology to Literary Theory*, [w:] *The Aesthetics of Net Literature. Writing, Reading and Playing in Programmable Media*, red. P. Gendolla, J. Schäfer, Bielefeld 2007.
- Estetyka wirtualności*, red. M. Ostrowicki, Kraków 2005.
- Fargier J.-P., *Anioł obrazu cyfrowego. Czy Mallarmé wymyślił wideo?*, tłum. I. Ostaszewska, [w:] *Pejzaże audiowizualne...*, red. A. Gwóźdź, Kraków 1997.
- Funkhouser C. T., *Prehistoric Digital Poetry. An Archeology of Forms, 1959–1995*, Tuscaloosa 2007.
- Glazier L. P., *Digital Poetics. The Making of E-Poetries*, Tuscaloosa 2002.
- Goban-Klas T., *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, Warszawa 2005.
- Górska-Olesińska M., *Animacje słowa. Poematy kinetyczne*, „Este” 2010, nr 1.
- Górska-Olesińska M., *Elektroniczne uwolnienie słowa. W środowisku poematów cyfrowych*, [w:] *Materia sztuki*, red. M. Ostrowicki, Kraków 2010.
- Górska-Olesińska M., *Medialne zawirowania. O nowych publikacjach w serii Media Upheavals*, „Techsty” 2011, nr 7 (<http://www.techsty.art.pl/magazyn/magazyn7/gorska-olesinska.html>, dostęp 30.09.2011).
- Górska-Olesińska M., *Pisanie jaskiniowe (cave writing)*, „Autoportret” 2011, nr 1.
- Górska-Olesińska M., *Playable poetry i gry komputerowe. Krytyczne negocjacje*, [w:] *Olbrzym w cieniu. Gry wideo w kulturze audiowizualnej*, red. A. Pitrus, Kraków 2012.
- Górska-Olesińska M., *Tekstowe instrumenty do gier z pamięcią. Czas i pamięć w literaturze elektronicznej*, „Kultura Popularna” 2010, nr 3–4.
- Górska-Olesińska M., *Wiersze Turinga?*, [w:] *Język @ multimedia 3. Dialog-konflikt*, red. A. Dytman-Stasieńko, J. Stasieńko, Wrocław 2012.
- Gwóźdź A., *Spektakle pisma w stadium monitorowym filmu*, [w:] *Słowo w kulturze mediów*, red. Z. Suszczyński, Białystok 1999.
- Hayles K. N., *Electronic Literature. New Horizons for the Literary*, Notre Dame 2008.
- Hayles K. N., *The Time of Digital Poetry: From Object to Event*, [w:] *New Media Poetics: Contexts, Technotexts, and Theories*, red. A. Morris i T. Swiss, Boston 2006.

- Hayles K. N., *Writing Machines*, London–Cambridge 2002.
- Hejmej A., *Literatura intermedialna*, [w:] *Wizualizacja, literatura i cała reszta*, red. W. Bolecki, A. Dziadek, Warszawa 2011.
- Higgins D., *Nowoczesność o czasie postmodernizmu oraz inne eseje*, oprac. P. Rypson, tłum. M. Giżycki i in., Gdańsk 2000.
- Hiperteksty literackie. Literatura i nowe media*, red. P. Marecki, M. Pisarski, Kraków 2011.
- Hopfinger M., *Audiowizualny kontekst kultury współczesnej*, [w:] *Kultura–komunikacja–literatura. Studia nad XX wiekiem*, red. S. Żółkiewski, M. Hopfinger, Wrocław 1976.
- Hopfinger M., *Doświadczenia audiowizualne, O mediach w kulturze współczesnej*, Warszawa 2003.
- Hopfinger M., *Kultura audiowizualna u progu XXI wieku*, Warszawa 1997.
- Hopfinger M., *Literatura i media. Po 1989 roku*, Warszawa 2010.
- Hopfinger M., *Słowo i obraz w kulturze współczesnej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1986, z. 1.
- Intermedialność*, red. R. Lewicki, I. Ohnheiser, Lublin 2001.
- Kerckhove D. de, *Inteligencja otwarta*, tłum. A. Hildebrant, Warszawa 2001.
- Kluszczyński R. W., *Słowo wstępne*, [w:] *(Nie)obecne granice*, red. K. Kuropatwa, D. Rode, Kraków 2003.
- Kluszczyński R. W., *Światy możliwe – światy wirtualne – światy sztuki. Fragmenty teorii doświadczenia rzeczywistości wirtualnej*, [w:] *Estetyka wirtualności*, red. M. Ostrowicki, Kraków 2005.
- Kluszczyński R. W., *Sztuka interaktywna. Od dzieła-instrumentu do interaktywnego spektaklu*, Warszawa 2010.
- Landow G. P., *Twenty minutes into the future, or how are we moving beyond the book?*, [w:] *The Future of the Book*, ed. G. Nunberg, Belgium 1996.
- Levinson P., *Miękkie ostrze, czyli historia i przyszłość rewolucji informacyjnej*, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2006.
- Liberatura, e-literatura i...* *Remiksy, remediacje, redefinicje*, red. M. Górską-Olesińska, Opole 2012.
- Literatura a nowe media. Rozmowa redakcyjna z udziałem Anny Lebkowskiej, Krzysztofa Uniłowskiego, Krystyny Wilkoszewskiej*, „Dekada Literacka” 2010, nr 1–2.
- Liternet. Literatura i internet*, red. P. Marecki, Kraków 2002.
- Liternet.pl*, red. P. Marecki, Kraków 2003.
- Loska K., *Joyce i McLuhan: słowo w epoce technologii elektronicznej*, [w:] *Słowo w kulturze mediów*, red. Z. Suszczyński, Białystok 1999.
- Manovich L., *Awangarda jako software*, tłum. I. Kurz, „Kwartalnik Filmowy” 2001, nr 35/36.
- Manovich L., *Estetyka postmedialna*, tłum. E. Wójtowicz, [w:] *Redefinicja pojęcia sztuka*, red. J. Dąbkowska-Zydroń, Poznań 2006.
- Manovich L., *Język nowych mediów*, przeł. P. Cypriański, Warszawa 2006.
- McLuhan M., *Galaktyka Gutenberga*, tłum. E. Różalska, [w:] idem, *Wybór tekstów*, Poznań 2001.
- McLuhan M., *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, tłum. N. Szczucka, Warszawa 2004.
- Negroponte N., *Cyfrowe życie. Jak odnaleźć się w świecie komputerów*, tłum. M. Łakomy, Bydgoszcz 1997.
- Od literatury do e-literatury*, red. E. Wilk, M. Górską-Olesińska, Opole 2011.
- Ong W. J., *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, tłum. J. Japola, Lublin 1992.
- Ozóg M., *Krytyczny wymiar sztuki interaktywnej*, [w:] *Estetyka wirtualności*, red. M. Ostrowicki, Kraków 2005.
- Pająk A., *Litteratura cybernetica, czyli burza w szklance wody*, „Dekada Literacka” 2010, nr 1/2.
- Pająk A., *The Polish Way to E-literature from the Baroque to the 21th Century*, <http://elitineurope.net/node/23> [dostęp 15.11.2009].
- Pawlicka U., *Literatura elektroniczna. Stan badań w Polsce*, „Teksty Drugie”, nr 3/2014.
- Pawlicka U., *(Polska) poezja cybernetyczna. Konteksty i charakterystyka*, Kraków 2012.
- Pisarski M., *Xanadu. Hipertekstowe przemiany prozy*, Kraków 2013.
- Piękno w sieci. Estetyka a nowe media*, red. K. Wilkoszewska, Kraków 1999.
- Prajznor K., *Cybertekst. Nowa perspektywa postrzegania tekstualności*, [w:] *Język @ multimedia*, red. A. Dytman-Stasieńko, J. Stasieńko, Wrocław 2005.

- Prajzner K., *Interaktywność. Kilka uwag o definiowaniu pojęcia*, [w:] *Miedzy słowem a obrazem*, red. M. Jakubowska, T. Klys, B. Stolarska, Kraków 2005.
- Prajzner K., *Tekst jako świat i gra. Modele narracyjności w kulturze współczesnej*, Łódź 2009.
- Przybyszewska A., *Którędy do literatury nowomediowej?* „Fragile” 2008, nr 2.
- Przybyszewska A., *O niektórych strategiach otwarcia na czytelnika w wybranych przykładach literatury nowomediowej (rekonesans)*, [w:] *Teksty kultury uczestnictwa*, red. A. Dąbrowka, M. Maryl, A. Wójtowicz, Warszawa [w druku].
- Przybyszewska A., *Ku literaturze grywalnej (kilka uwag wstępnych)*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2014, nr 2.
- Przybyszewska A., *Po(d)żeranie tekstu. Wstęp do rozważań o czytaniu kinetycznym*, [w:] *e-polonistyka 3*, red. A. Dziak, Lublin [w druku].
- Przybyszewska A., *Liberackie marginesy tekstu sieciowego*, [w:] *Tekst [w] sieci*, red. A. Gumkowska, Warszawa 2009.
- Przybyszewska A., *Nowa? Wizualna? Architektoniczna? Przestrzenna? Kilka słów o tym, co może literatura w dobie Internetu*, [w:] *e-polonistyka*, red. A. Dziak, S. J. Żurek, Lublin 2009.
- Przybyszewska A., *Czy (i jak) można mówić o e-literaturze?*, [w:] *e-polonistyka 2*, red. A. Dziak, S. J. Żurek, Lublin 2012.
- Przybyszewska A., *Niszczyć aby budować. O nowych jakościach literatury i hipertekstu*, [w:] *Tekst-tura. Wokół nowych form tekstu literackiego i tekstu jako dzieła sztuki*, red. M. Dawidek Grylicka, Kraków 2005.
- Rajewsky I., *Intermediality, Intertextuality, and Remediation: A Literary Perspective on Intermediality*, „Intermedialités” 2005, nr 6.
- Rewers E., *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków 2005.
- Rozsak J., Pisarski M., *Ja tu a ty tam. Polska powieść hipertekstowa a literacki kanon*, [w:] *Polska literatura najnowsza – poza kanonem*, red. P. Kierzek, Łódź 2008.
- Sandbothe M., *Transwersalne światy medialne. Filozoficzne rozważania o Internecie*, tłum. K. Krzemieniowa, [w:] *Widzieć, myśleć, być. Technologie mediów*, red. A. Gwóźdź, Kraków 2001.
- Sikora D., *(Hiper)przestrzeń tekstu – o Storyspace, najśłynniejszym programie do tworzenia literatury hipertekstowej*, „Techsty”, nr 6 (2009) [dostęp 30.09.2011].
- Sikora D., *Muza połączeń. O Word Circuits Connection Muse – zestawie narzędzi do tworzenia poezji i prozy sieciowej*, „Techsty” 2008, nr 5, www.techsty.art.pl [dostęp 30.09.2011].
- Simanowski R., *What is and to What End Do We Read Digital Literature?*, [w:] *Literary Art in Digital Performance. Case Studies in New Media Art and Criticism*, red. F. J. Ricardo, New York–London 2009.
- Składanek M., *Funology – homo ludens i homo faber w projektowaniu interakcji*, „Dyskurs. Pismo Naukowo-Artystyczne ASP we Wrocławiu” 2012, nr 13/14.
- Składanek M., *Transmedialność i postmedialność – dialektyka konwergencji oraz dywergencji w nowych mediach*, [w:] *Sztuki w przestrzeni transmedialnej*, red. T. Załuski, Łódź 2010.
- Strickland S., Lawson C., *Universe*, [w:] *New Media Poetics. Contexts, Technotexts, and Theories*, red. A. Morris, T. Swiss, London 2006.
- Szczęśna E., *Poetyka mediów. Polisemiczność, digitalizacja, reklama*, Warszawa 2007.
- Tekst (w) sieci* (tom 1 *Tekst. Język. Gatunki*, red. D. Ulicka, tom 2 *Literatura. Społeczeństwo. Komunikacja*, red. A. Gumkowska), Warszawa 2009.
- Vandendorpe C., *Od papirusu do hipertekstu. Esej o przemianach tekstu i lektury*, tłum. A. Sawisz, Warszawa 2008.
- Visel D., *Multimedia vs intermedia*, www.futureofbook.org/blog/archives/2005/11/multimedia_vs_intermedia.html [dostęp 30.08.2008].
- Welsch W., *Estetyka poza estetyką*, tłum. K. Gućzalska, Kraków 2005.
- Wendorff A., *Vanguardias Poéticas en el Arte Digital en Latinoamérica*, Caracas 2010.
- Wilk E., *N@wigacje słowa. Strategie werbalne w przekazach audiowizualnych*, Kraków 2000.
- Wilkożewska K., *Estetyka dotyku*, [w:] *Słowo w kulturze mediów*, red. Z. Suszczyński, Białystok 1999.
- Wilkożewska K., *Prefiksy w roli wyznaczników współczesności*, [w:] *Intermedialność w kulturze końca XX wieku*, red. A. Gwóźdź, S. Krzemień-Ojak, Białystok 1998.

- Wrycza J., *Galaktyka języka internetu*, Gdynia 2008.
- Zawojski P., „Soft Cinema” Lva Manovicha i Andreasa Kratky’ego. „Język nowych mediów” w praktyce, „Kwartalnik filmowy” 2007, nr 60.

Strony internetowe

www.nieszuflada.pl

www.techsty.art.pl

5. Opracowania kontekstowe (teoria literatury, varia)

- Balbus S., *Graficzny inwariant tekstu literackiego*, [w:] *O języku literatury*, red. J. Bubak, A. Wilkoń, Katowice 1981.
- Balcerzan E., *Nowe formy w pisarstwie i wynikające stąd porozumienia*, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Warszawa 2007.
- Balcerzan E., *W stronę genologii multimedialnej*, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Warszawa 2007.
- Barth J., *Zagubiony w labiryncie śmiechu*, tłum. M. Adamczyk-Garbowska, Warszawa 1991.
- Bartoszyński K., *O integracji badań nad tzw. komunikacją literacką*, [w:] idem, *Powieść w świecie literackości. Szkice*, Warszawa 1991.
- Beckett S., *Dante... Bruno. Vico... Joyce*, tłum. A. Libera, „Teatr” 1991, nr 4.
- Bloom H., *Lęk przed wpływem*, tłum. A. Bielik-Robson, M. Szuster, Kraków 2002.
- Brzękowski J., *Dwudziestu czterech kochanków Perdity Loost*, Londyn 1961.
- Burzyńska A., Markowski M. P., *Teoria literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2006.
- Cudak R., *Rzut oka na polską genologię literacką*, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Warszawa 2007.
- Cudak R., *Sytuacja gatunków we współczesnej poezji polskiej a perspektywy genologii*, [w:] *Genologia i konteksty*, red. C. Dutka, Zielona Góra 2000.
- Dąbrowski S., *Literatura i literackość*, Kraków 1977.
- Eco U., *Teoria semiotyki*, tłum. M. Czerwiński, Kraków 2009.
- Ejchenbaum B. M., *Jak jest zrobiony „Płaszcz” Gogola?*, tłum. M. Czermińska, [w:] *Rosyjska szkoła stylistyki*, red. M. R. Mayenowa, Z. Saloni, Warszawa 1970.
- Ejchenbaum B. M., *Teoria metody formalnej*, [w:] *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, red. S. Skwarczyńska, t. II, cz. III, Kraków 1986.
- Escarpit R., *Literatura a społeczeństwo*, tłum. J. Lalewicz [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, oprac. H. Markiewicz, t. III, Kraków 1973.
- Federman R., *Surfikcja – cztery propozycje w formie wstępu*, tłum. J. Anders, [w:] *Nowa proza amerykańska* oprac. Z. Lewicki, Warszawa 1983.
- Fischer O., *Dowody na ikoniczność w języku*, tłum. M. Majewska, [w:] *Ikoniczność znaku. Słowo-przedmiot-obraz-gest*, red. E. Tabakowska, Kraków 2006.
- Fiske J., *Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem*, tłum. L. Tkaczyk, Wrocław 2008.
- Gazda G., *Architektura graficzna poetyckiego utworu drukowanego*, [w:] *Literatura i metodologia*, red. J. Trzynadłowski, Wrocław 1970.
- Genette G., *Strukturalizm a krytyka literacka*, tłum. W. Błońska, „Pamiętnik Literacki” 1974, nr 3.
- Genologia dzisiaj, red. W. Bolecki, I. Opacki, Katowice 2000.
- Górny W., *O stylistyce praskiego koła*, [w:] *Praska szkoła strukturalna w latach 1926–1948. Wybór materiałów*, red. M. R. Mayenowa, Warszawa 1966.
- Hjemslev L., *Prolegomena do teorii języka*, tłum. H. Kurkowska, A. Weinsberg, [w:] *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, red. H. Kurkowska, A. Weinsberg, Warszawa 1979.
- Jakobson R., *Co to jest poezja?*, tłum. M. R. Mayenowa, [w:] idem, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. II, Warszawa 1989.
- Jakobson R., *Język a inne systemy komunikacji*, tłum. A. Tanalska, [w:] idem, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. I, Warszawa 1989.

- Jakobson R., *Kilka uwag o Peirce'ie, poszukiwaczu dróg w nauce o języku*, tłum. S. Amsterdamski, [w:] idem, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. I, Warszawa 1989.
- Jakobson R., *Poetyka w świetle językoznawstwa*, tłum. K. Pomorska, [w:] idem, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. II, Warszawa 1989.
- Jakobson R., *Problemy poetyki*, [w:] *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, red. S. Skwarczyńska, t. II, cz. III, Kraków 1986.
- Jakobson R., *Związki językoznawstwa z innymi naukami*, [w:] idem, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. I, Warszawa 1989.
- Kalaga W., *Mgławice dyskursu: podmiot, tekst, interpretacja*, Kraków 2001.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, wyd. 7 uzup., Warszawa 1999.
- Lalewicz J., *Proces i aparat komunikacji literackiej*, „Teksty” 1978, nr 1.
- Łotman J., *Struktura tekstu artystycznego*, tłum. A. Tanalska, Warszawa 1984.
- Malmgren C. D., *Fictional Space in the Modernist and Postmodernist American Novel*, Lewisburg 1985.
- Markiewicz H., *Sposób istnienia i budowa dzieła literackiego*, [w:] idem, *Główne problemy wiedzy o literaturze*, Kraków 1965.
- Mayenowa M. R., *Analiza doktryny stylistycznej praskiego koła*, [w:] *Praska szkoła strukturalna w latach 1926–1948. Wybór materiałów*, red. M. R. Mayenowa, Warszawa 1966.
- Mayenowa M. R., *Propozycje teoretyczne w zakresie form poetyckich*, [w:] *Rosyjska szkoła stylistyki*, red. M. R. Mayenowa, Z. Saloni, Warszawa 1970.
- Michałowska T., *Rodzaje czy rodzaje? Problemy taksonomii literackiej*, [w:] *Problemy teorii literatury*, red. H. Markiewicz, ser. 4, Wrocław 1998.
- Mitchell W. J. T., *Iconology: Image, Text, Ideology*, Chicago 1986.
- Mukařovský J., *Wśród znaków i struktur. Wybór szkiców*, red. J. Sławiński, Warszawa 1970.
- Mukařovský J., *O języku poetyckim*, tłum. W. Górny, [w:] *Praska szkoła strukturalna w latach 1926–1948. Wybór materiałów*, red. M. R. Mayenowa, Warszawa 1966.
- Mukařovský J., *Strukturalizm w estetyce i nauce o literaturze*, [w:] *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, red. S. Skwarczyńska, t. II, cz. III, Kraków 1986.
- Mulvey L., *Przyjemność wzrokowa a kino narracyjne*, [w:] *Panorama współczesnej myśli filmowej*, tłum. J. Mach, red. A. Helman, Kraków 1992.
- Norwid C., *Rzecz o wolności słowa*, [w:] idem, *Pisma wszystkie*, t. III (*Poematy*), oprac. J. W. Gomułicki, Warszawa 1971.
- Nycz R., *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*, Warszawa 1995.
- Okopień-Sławińska A., *Semantyka wypowiedzi poetyckiej (Preliminaria)*, wyd. 2, Kraków 1998.
- Pele J., *Barok – epoka przeciwności*, wyd. 2 popr., Kraków 2004.
- Pisarek W., *Wstęp do nauki o komunikowaniu*, Warszawa 2008.
- Platon, *Fajdros*, tłum. W. Witwicki, Warszawa 1958.
- Polska geneologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Warszawa 2007.
- Saussure F. de, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk, Warszawa 1961.
- Skwarczyńska S., *O paru zagadnieniach poetyki nie podjętych przez badania języka poezji (literatury)*, [w:] *Z zagadnień języka artystycznego*, red. J. Bubak, A. Wilkoń, Kraków 1977.
- Sterne L., *Życie i myśli JW Pana Tristrama Shandy*, tłum. K. Tarnowska, Warszawa 1958.
- Szklowski W. B., *Sztuka jako chwyt*, tłum. R. Łużny, [w:] *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, red. S. Skwarczyńska, t. II, cz. III, Kraków 1986.
- Szklowski W. B., *Wskrzeszenie słowa*, tłum. F. Siedlecki, [w:] *Rosyjska szkoła stylistyki*, red. M. R. Mayenowa, Z. Saloni, Warszawa 1970.
- Tezy praskiego koła (fragment)*, tłum. W. Górny, [w:] *Praska szkoła strukturalna w latach 1926–1948. Wybór materiałów*, red. M. R. Mayenowa, Warszawa 1966.
- Tybetańska Księga Umarłych*, tłum. i oprac. I. Kania, Kraków 1991.
- Tynianow J., Jakobson R., *Problemy badania literatury i języka*, [w:] *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, red. S. Skwarczyńska, t. II, cz. III, Kraków 1986.
- Urbaniak I., *Romana Jakobsona poetyka w świetle językoznawstwa*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2002, z. 1–2 (s. 89–90).
- Wallis M., *Napisy w obrazach*, [w:] idem, *Sztuki i znaki. Pisma semiotyczne*, Warszawa 1983.

- Wańkowicz M., *Ziele na kraterze*, Warszawa 1957.
- Wellek R., *Pojęcie formy i struktury w krytyce XX wieku*, tłum. I. Sieradzki, [w:] idem, *Pojęcia i problemy nauki o literaturze*, tłum. zbior., Warszawa 1979.
- Wellek R., Warren A., *Teoria literatury*, tłum. M. Żurowski, J. Krynicki, I. Sieradzki, Warszawa 1976.
- Witosz B., *Gatunek – sporny (?) problem współczesnej refleksji tekstologicznej*, „Teksty Drugie” 2001, nr 5, przedruk [w:] *Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze*, red. W. Bolecki, R. Nycz, Warszawa 2002.
- Wysłouch S., *Nowa genologia – rewizje i reinterpretacje*, [w:] *Polonistyka w przebudowie*, red. M. Czermińska i in., t. I, Kraków 2005.
- Wysłouch S., *Problematyka symultanizmu w prozie*, Poznań 1981.
- Wysłouch S., *Znak ikoniczny w koncepcji Umberta Eco – nowatorstwo i niekonsekwencje*, [w:] eadem, *Literatura i semiotyka*, Warszawa 2001.
- Ziomek J., *Powinowactwa przez fabułę*, [w:] idem, *Powinowactwa literatury. Studia i szkice*, Warszawa 1980.
- Żegleń U. M., *Wprowadzenie do semiotyki teoretycznej i semiotyki kultury*, Toruń 2000.

6. Słowniki, encyklopedie, leksykony

- Gazda G., *Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku*, wyd. 2, Warszawa 2009.
- Potrykus-Woźniak P., *Słownik nowych gatunków i zjawisk literackich*, Warszawa 2010.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Wrocław 1971.
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006.
- Słownik rodzajów i gatunków literackich. Nowe wydanie*, red. G. Gazda, Warszawa 2012.
- Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 2000.
- Słowniku wyrazów obcych PWN*, oprac. L. Wiśniakowska, Warszawa 2004.
- Tekstyliia bis. Słownik młodej polskiej kultury*, red. P. Marecki, Kraków 2006.

ISBN 978-83-7969-417-4

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62